

Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі

Қайнар университетінің

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

университета Кайнар

3 басылым

АЛМАТЫ
ҚАЙНАР АКАДЕМИЯСЫ
2021

ISSN 2226-1052

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ, ПУБЛИКУЕМЫХ В «ВЕСТНИКЕ УНИВЕРСИТЕТА КАЙНАР» И В ЖУРНАЛЕ «КАЗАХСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ»

Объем статьи – 5-8 страниц, набранных на компьютере 12 шрифтом через один интервал с соблюдением издательской рамки (поля – 3см слева, 2 см снизу и сверху, 1,5 см справа). Необходимы аннотация и ключевые слова на языке статьи, список используемых источников указывается в конце статьи по мере цитируемости, ниже на казахском (түйін), русском (резюме), английском (summary) языках с включением названия статьи на соответствующем языке. Магистранты, докторанты предоставляют рецензию на статью.

К статье прилагаются следующие сведения об авторе (авторах): фамилия, имя, отчество; ученая степень и звание; место работы и должность или место учебы; служебный и домашний адреса; номера служебного и домашнего телефонов, электронный адрес.

Рукописи статей передаются в редакцию журналов лично автором, или нарочным, на бумажном и электронном носителях (диск).

Ответственность за концептуальное содержание статьи несет автор (авторы). Редакционный Совет оставляет за собой право публикации, редактирования или отклонения рукописи. Рукописи статей не возвращаются, не рецензируются и не восстанавливаются. Ссылка при перепечатке на наше издание обязательна.

ВЕСТНИК УНИВЕРСИТЕТА КАЙНАР

- 07.00.00 –Исторические науки**
- 08.00.00 –Экономические науки**
- 09.00.00 –Философские науки**
- 10.00.00 –Филологические науки**
- 12.00.00 –Юридические науки**
- 13.00.00 –Педагогические науки**
- 19.00.00 –Психологические науки**
- 23.00.00 – Политические науки**

КАЗАХСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ

- 07.00.00 –Исторические науки**
- 09.00.00 –Философские науки**
- 23.00.00 –Политические науки**

Журналы выходят ежеквартально.

Статьи принимаются по адресу: ул. Сатпаева 7а.

Справки по тел. 87272558673; e-mail: editor@journal-kainar.kz

Сайт журнала: <https://journal-kainar.kz/ru>

**ҚАЙНАР УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
УНИВЕРСИТЕТА ҚАЙНАР**

ISSN 2226-1052
№1-2021

1997 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издается с 1997 года
Выходит 4 раза в год

Учредитель: Академия Кайнар

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Курманалиев К.А. – *главный редактор*, доктор филол. наук, академик КазНАЕН, чл.-корр. НАН РК
Еркинбекова М.А. – *ответственный редактор*, кандидат психол. наук, доцент, академик МАИН

МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Нысанбаева А.Н. – доктор философских наук, академик НАН, *председатель*
Омаров Е.С. – профессор, академик КазНАЕН, *зам. председателя*
Еркинбекова М.А. – кандидат психологических наук, академик МАИН, *ответственный секретарь*

ЧЛЕНЫ СОВЕТА:

Абдильдин Ж. – доктор философских наук, профессор
Айдаралиев А.А. – д.м.н. академик АН КР, ректор Международного Университета Кыргызстана.
Албагли Клод. – профессор экономики, директор института СЕДИМЕС (Франция)
Ахметов А.К. – доктор педагогических наук, профессор
Апахаяев Н.Ж. – кандидат юридических наук, профессор
Баймаханов М.Т. – доктор юридических наук, профессор
Бижанова А.Р. – доктор юридических наук, Академия МВД
Гества К. – профессор Тюбингенского университета (Германия)
Григорьев В.К. – доктор исторических наук, профессор Российского государственного гуманитарного университета (Россия)
Деливанис-Негрепонти Мария – профессор экономики, экс-ректор университета Кесолоники, Греция
Жумагулов К.Т. – доктор исторических наук, профессор
Зайниева Л.Ю. – доктор политических наук, профессор КазНТУ им.К.Сатпаева
Иришев Б.К. – доктор экономических наук, профессор
Капржанова С.Е. – доктор юридических наук, профессор
Каложнова Е. – директор Центра евро-азиатских исследований Редингского университета (Великобритания)
Козлов Г.Я. – доктор исторических наук, профессор, зав.кафедрой политологии Рязанского государственного университета (Россия)
Құрманғали-Чакыроғлы А.А. – кандидат филологических наук
Маклин Дж. – профессор, председатель Правления международного совета по исследованию философии и ценностей в Вашингтоне (США)
Марк Ришево – профессор юриспруденции, Университет Пуатие, Франция
Маусымбаев С.С. – доктор педагогических наук, профессор
Мусаев К.М. – доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник Института языкознания РАН (Россия)
Нгуен Чонг Тьун – профессор, директор Института философии (Вьетнам)
Нигард Х.А. – Директор центра международных исследований Редингского Университета (Великобритания)
Оразбекова М.С. – доктор филологических наук, профессор
Перленбетов М.А. – доктор психологических наук, профессор
Романова Н.В. – доктор политических наук, профессор КазНПУ им. Абая
Рустемова Г.Р. – профессор, док юридических наук, Академия МВД
Сапарбаев А.Д. – доктор экономических наук, профессор, почетный академик НАН РК
Саметова Ф.Т. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Сластенин В.А. – доктор педагогических наук, профессор Московского государственного педагогического университета (Россия)
Сулайманова Р.Т. – профессор, директор Института целевой подготовки педагогических кадров при Кыргызском Национальном университете имени Баласагына (Кыргызстан)
Тлеуов Т.Х. – доктор исторических наук, профессор, академик КазНАЕН
Токсанбаева Н.К. – доктор психологических наук, профессор
Токпанова К. – доктор технических наук, профессор
Узакбаева С.А. – доктор педагогических наук, профессор
Хафизова К.Ш. – доктор исторических наук, профессор
Ходоштия Алел – профессор политологии, институт Менеджмента Канады
Шабельников В.К. – доктор психологических наук, профессор, зав. кафедрой социальной и пед. психологии им. Л.С.Выготского Российского государственного гуманитарного университета (Россия)
Шерьяданова Х.Т. – доктор психологических наук, профессор
Чжна Шаохау – доктор философии, профессор, президент Всемирного конгресса глобальной цивилизации, Китай

Свидетельство №43
от 10.04.1996 г.
Национального Агентства по
делам печати и массовой
информации Республики
Казахстан

Издательство
Академии Кайнар

Адрес:
г.Алматы, ул.Сатпаева 7а,
тел: 255-86-72, 87016252626
Факс: (7272) 558366
E-mail: editor@journal-kainar.kz

Сдано в набор 25.10.2021.
Подписано в печать
29.10.2021.
Бумага офсетная.
Гарнитура «Таймс».
Усл.печ.л. 8,5.
Усл.кр.отт. 8,7.
Уч.-изд.л. 8,3.
Тираж 500 экз.

Отпечатано в типографии
Академии Кайнар
Ответственный – Бакыт Б.

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ	
Borantay A.B. - THE ROLE AND IMPORTANCE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN TRANSLATOR'S WORK	5
Саметова Ф.Т. - ҚАЗАҚ ДРАМАСЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК СИПАТ	10
Муктарова Э.С., Әлімбетов Қ.А., Саметова Ф.Т. - ЖАЗУШЫ Т.АХМЕТЖАННЫҢ «НОБЕЛЬ СЫЙЛЫҒЫ» ХИКАЯТЫНДАҒЫ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР	16
Уакпаева У.А., Комекбаева Л.К., Бектұрсын М.Б. - ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ЛИТЕРАТУРНОГО ТЕКСТА АБАЯ КУНАНБАЕВА И ЕЕ ПОНИМАНИЕ	21
Тұрманова К.Б., Бақытқали Г.Б. - МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ КҮЙРЕУ МӘСЕЛЕСІ	31
Нағыметова Г.Т. - БІЛІМ БЕРУ МАҚСАТЫНДАҒЫ GEOGEBRA КОМПЬЮТЕРЛІК БАҒДАРЛАМАСЫН МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУДЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ	36
Рахман А.К. - WEB-БЕТТЕРДІ ӘЗІРЛЕУ	40
Еснияз Р.Қ. - АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ТЫҢДАЛЫМ ҮДЕРІСІНДЕГІ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ӘРЕКЕТТЕРДІ ТАЛДАУ	43
ТАРИХ, САЯСАТТАНУ, ӘЛЕУМЕТТАНУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТАНУ	
Ашимбаев Д.А., Құрманова А.М. - ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚТЫҢ БЕЛГІЛЕРІМЕН, ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚТЫ ЕСКЕРТУДІҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ	50
ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР	
Кабатаева Б.С., Калманова Н.М. - АНАЛИЗ ССУДНОГО ПОРТФЕЛЯ БАНКОВ ВТОРОГО УРОВНЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	57
Абенова А.К., Дабылтаева Н.Е. - ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭКСПОРТЫН БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ЭКСПОРТТЫҚ СТРАТЕГИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	65
Нурлан А.Н., Калиакпарова Г.Ш. - ОПЕРАЦИОННЫЕ РИСКИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ: ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ	72
Искаков Т.Н. - НОВОЕ НАПРАВЛЕНИЕ МАРКЕТИНГА - «НЕЙРОМАРКЕТИНГ»	78
Турманова К.Б. - ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ КӘСІПКЕРЛІКТІ ҒЫЛЫМДАНДЫРУ ЖӘНЕ ҚОЛДАУ ЖӨНІНДЕГІ ІС-ШАРАЛАРДЫ ТАЛДАУ	82

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ

THE ROLE AND IMPORTANCE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN TRANSLATOR'S WORK

Borantay A.B.,

Master of the 2nd year of the Al-Farabi Kazakh National University

***Abstract.** This article provides a retrospective analysis of the problem of studying emotional intelligence by foreign and domestic sciences. Based on a review of sources, it was found that the interest in the study of human emotions is characteristic of ancient thinkers who at that time discussed affective and rational relationships in a person. The views of ancient philosophers on the nature of emotions had a significant impact on the ideas of scientists of the late era. Based on the review of sources on the research topic, conclusions are drawn about the prerequisites for the emergence of the term "emotional intelligence" and the reasons for its rapid spread, including on the pages of popular publications. A brief excursion into the history of the study of the problem of emotional intelligence in job performance by domestic and foreign researchers is conducted. The importance and role of emotional intelligence in translator's work is revealed.*

***Key words:** emotional intelligence; emotion; translator.*

ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ АУДАРМАШЫ ЖҰМЫСЫНДАҒЫ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Борантай А.Б.,

2 курс магистранты

Әль-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

***Аннотация.** Бұл мақалада шетелдік және отандық ғылымдардың эмоционалды интеллектті зерттеу мәселесіне ретроспективті талдау жасалды. Дереккөздерді шолу негізінде адамның эмоциясын зерттеуге деген қызығушылық ежелгі ойшылдарға тән екені айқындалды, олар сол кезде адамдағы аффективті және рационалды қарым-қатынасты талқылаған. Ежелгі философтардың эмоциялар табиғаты туралы көзқарастары кейінгі дәуір ғалымдарының идеяларына айтарлықтай әсер еткен. Зерттеу тақырыбындағы дереккөздерді шолу негізінде "эмоционалды интеллект" терминінің пайда болуының алғышарттары және оның тез таралу себептері, соның ішінде танымал басылымдар беттеріне қорытынды жасалды. Отандық және шет елдік зерттеушілердің эмоционалды интеллект мәселесін зерттеу тарихына қысқаша экскурсия жасалды. Эмоционалды интеллекттің аудармашы жұмысы жағы маңыздылығы мен рөлі айқындалды.*

***Түйін сөздер:** эмоционалды интеллект; эмоция; аудармашы.*

РОЛЬ И ВАЖНОСТЬ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА В РАБОТЕ ПЕРЕВОДЧИКА

Борантай А.Б.,

магистрантка 2 курса
Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби

Аннотация. В данной статье дан ретроспективный анализ проблемы изучения эмоционального интеллекта зарубежными и отечественными науками. На основе обзора источников было установлено, что интерес к изучению человеческих эмоций характерен для древних мыслителей, которые в то время обсуждали аффективные и рациональные отношения в человеке. Взгляды древних философов на природу эмоций оказали существенное влияние на представления ученых поздней эпохи. На основе обзора источников по теме исследования сделаны выводы о предпосылках возникновения термина "эмоциональный интеллект" и причинах его быстрого распространения, в том числе на страницах популярных изданий. Проведен краткий экскурс в историю изучения проблемы эмоционального интеллекта в работе отечественными и зарубежными исследователями. Выявлена важность и роль эмоционального интеллекта в работе переводчика.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект; эмоции; переводчик.

In the antiquated period, the philosophical requirements for emotional intelligence were set down: for instance, Plato's conviction that the presence of objectivity is essential in the enthusiastic existence of individuals; Aristotle demanded the need to keep dread and outrage, that is, negative feelings of the brain, under exceptional control.

The scholastics clung to the guideline of the association of reasoning and emotions in the Middle Ages. The perspectives on old masterminds affected the philosophical thoughts of the Enlightenment: R. Descartes saw an extraordinary sort of enthusiasm in emotions; the Dutch logician B. Spinoza thought about effects as intentions in activities. The Scottish thinker D. Hume talks about the impact of emotions with respect to imagining that is related with hesitance. Concerning the job of feelings in schooling, J. J. Rousseau shared his considerations: in case learning depends just on sensible activities, it will be troublesome, on the grounds that it involves information that an individual follows emotions.

The shared impact of reasoning and feelings was the subject of conversation of the English naturalist Ch. Darwin in the XIX century. Toward the start of the XX century, the German analyst G. Mayer in his book "The Psychology of emotional thinking" recognized emotional thinking in the proposed grouping, which thusly was separated into affective and volitional. By the center of the XX century, the American analyst D. Wexler expounded on the presence of emotional capacities in the distribution "Non-intellectual Factors in General Intelligence".

In the XX century, the American intellectual advisor and clinician A. Ellis proposed to prepare customers in the system of guiding to concentrate on emotions with the assistance of reasoning. During the 60s, the idea of «emotional intelligence» appeared in various psychiatry research papers. In the next many years: during the 70s-80s, the diary distributes articles about emotion management.

In 1985, an Israeli of American drop, R. Bar-On, applied the idea of "emotional quotient" in his dissertation research. After a year, in 1986, V. L. Payne distributed materials where he specifies emotional intelligence. The expression "emotional intelligence" came into logical use on account of the American clinicians J. Meyer and P. Saloway in 1990. They clarify emotional intelligence as the capacity of an individual to follow the two his own and others' feelings, to utilize the data got in recognizable activities. Also, it ought to be noticed that they depicted exhaustively the methodology for estimating emotional intelligence.

Nearer to the XXI century, around the mid-90s, he went past the extent of logical distributions and started to advocate thoughts regarding emotional intelligence, which was advanced by the book composed by the American clinician and writer D. Goleman - «Emotional

Intelligence". He associated the concept under study with the ability to manage his emotions, the ability to motivate himself and persistently go to the goal, "despite failures"[1, p. 61].

Explanation of the embodiment of emotional intelligence happens nearer to the turn of the thousand years and in the first decades of the new century, when there is a plenitude of distributions on this theme. In different sources, it may be seen that alongside the expression "emotional intelligence", such ideas as emotional potential, emotional reasoning, emotional awareness, emotional skill, emotional affectability are utilized [2, p.71-75].

Scientists P. Salovey, J. Mayer and D. Caruso put forward a hypothesis in which the main emphasis was placed on the cognitive abilities of the intellect associated with processing information about emotions. They have also been developing tools for determining emotional intelligence. Subsequently, the authors named it MSCEIT. This method of assessing emotional intelligence is considered the most developed and confirmed to date.

These scientists define emotional intelligence as "The ability to perceive, evoke emotions, take emotions into work and, with their help, increase the productivity of thinking, be aware of emotions, and regulate them for emotional development. Emotional intelligence is a combination of four abilities "[3; 97]. These components of emotional intelligence, these scientists called "branches", which include: At the same time P. Salovei, J. Mayer identified four components of emotional intelligence - "branches":

1. Perception of emotions - recognition of emotional signals using facial expressions and other communication channels;
2. Using emotions - using emotions to activate mental activity and problem solving;
3. Understanding emotions - the analysis of emotions, the ability to predict how the emotional state can change over time, and to assess the impact of these emotions on the result, as well as the ability to describe in words feelings, emotions and experiences.
4. Managing emotions - regulating reactions in response to emotional stimuli within a specific situation.

Effective emotional control is closely related to the issue of self-control. Adequate emotional expression is a critical factor in maintaining physical and mental health. Restraining emotions provokes the emergence of various diseases. Out of control, emotional expressions complicate interpersonal communication. The problems that arise in the field of controlling the emotional state are unfavorable both for the person and for his environment. The degree of emotional expressiveness significantly affects the quality and level of interpersonal relationships. If a person is overly restrained, then this leads to the fact that he is perceived as cold, insensitive, indifferent, which, in turn, can cause hostility towards this person.

The study of the phenomenon of "emotional intelligence" attracts the attention of scientists from different areas of both fundamental science and the applied field of psychology, pedagogy, management. The study of a new concept is designed to analyze the specifics of development in a particular age period, manifestations in professional activity and influence on the success and development of the individual.

Emotional intelligence in a broad sense is the recognition of both positive and negative feelings for oneself and others, the ability to separate personal feelings from bare facts, as well as the skill to feel mood, temperament, intonations and intentions in communicating with other people, regardless of whether they are old acquaintances or you see them for the first time in your life. An important part of emotional intelligence is the ability to recognize and honestly describe one's own emotions, the ability to resist panic and reject "bad emotions" (anger, jealousy, irritation, envy, anger) and the widespread use of emotionally colored language with self-messages. People who are able to articulate their feelings ("I'm sorry that our vacation is so routine" instead of "Why don't you think of anything else?" Is the first tangible sign), realize their source and calmly discuss further actions without getting personal, do not meet often. And the time spent with them turns out to be very high-quality communication for the majority.

It is worth paying attention to the fact that there is no consensus among foreign and domestic researchers as to what advantages a person with emotional intelligence can have.

According to D. Goleman, such people are socially active, and their activities are productive; they are successful; their life is full of eventfulness; they are not dominated by anxious reflections; when contacting others, they adhere to ethical principles. Those who have insufficient emotional intelligence are subject to mood fluctuations, which ultimately affects the productivity of activity [4, 478]. According to I. N. Andreeva, the presence of emotional intelligence allows a person to be more adaptive to changes in society due to the ability to control internal impulses [5, 388]. A group of American psychologists (S. Anderson, J. V. Kiarrochi, F. P. Din), adhere to the belief that the presence of a highly developed ability to interpret the emotions of others, as well as increased sensitivity to positive, as well as negative emotional states, lead to depression [6, 197-209]. Therefore, there are advantages to low emotional sensitivity.

N. P. Alexandrova is sure that emotional intelligence itself is not a "predictor of success", although its presence can become the very springboard that is necessary to achieve certain results [7, 71-75]. Based on the above, it is obvious: outside of activity, any abilities become unclaimed, and therefore «dormant».

Despite the existing disagreements on this issue, the authors of most studies working on a similar topic with us believe that the ability to manage emotions is a necessary condition for successful integration into society. Therefore, it is vital to develop the appropriate skill.

The most optimal period for the development of emotional intelligence is childhood. Scientific studies conducted in Europe and the United States indicate the success of work in this direction [8, 148]. According to researcher V. K. Zagvozdkin, students of many schools in the United States study the science of how to cope with problems on their own (self science), within which they practice correctly resolving all sorts of situations - responding to their own and others' anger, pity, shame, etc. Classes are organized in the form of role-playing games, conversations, discussions [9, 97 -103].

Robinson suggested that "translation is an intelligent activity, requiring creative problem-solving in novel, textual, social, and cultural conditions».[10, 75] It is generally acknowledged that translation can be seen as a problem-solving process in which the translator experiences issues of different sources and uses devices and assets to tackle them. What makes Emotional Intelligence significant is that individuals with Emotional Intelligence can handle their emotions, use their affective data to lead their thoughts and activities and furnish themselves with more freedoms to think and be more imaginative and to point their feelings at solving issues which, thus, connection to effective translation (Sobhaninejad and Yoozbashi, 2008; Schmidt, 2005).[11, 98] That is the reason the current review approaches Emotional Intelligence from this point of view.

To summarize emotional intelligence makes it possible to understand the emotions experienced by other people, by their verbal and non-verbal behavior, to differentiate the manifestations of people's feelings, contributes to the ability to determine the source and cause of an emotion, its purpose and possible consequences of development, the degree of its usefulness in a particular situation, in accordance with this find a way to regulate emotions if necessary.

It should be noted that at the current stage of society's development, emotional intelligence becomes an important personal competence that allows a person to be communicative, flexible, sufficiently free in expressing his own opinion, able to determine priorities and choose the most effective ways to achieve the goal.

Список использованной литературы:

1. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект / Д.Гоулман; пер. с англ. А.П.Исаевой. - М.: АСТ МОСКВА; Владимир: ВКТ, 2009 – 478 с.
2. Александрова Н.П. К вопросу о сущности понятия "эмоциональный интеллект"/Н.П.Александрова// Вестник РУДН. Серия: Психология и педагогика. - 2009. - № 1. - с.71-75.

3. Майер, Дж. Д., Карузо, Д. Р., и Саловей, П. Многофакторный тест эмоционального интеллекта (MEIS). (Доступно у Джона Д. Майера, факультет психологии, Университет Нью-Гэмпшира, Конант-Холл, Дарем, NH 03824 США.).1998. - с. 97-105.
4. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект / Д. Гоулман; пер. с англ. А.П. Исаевой. – М.: АСТ МОСКВА; Владимир: ВКТ, 2009. – 478 с.
5. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект как феномен современной психологии: монография / И.Н. Андреева. – Новополюцк: ПГУ, 2011. – 388 с.
6. Чиаррочи Дж.В. Эмоциональный интеллект смягчает взаимосвязь между стрессом и психическим здоровьем / Дж.В. Чиаррочи, Ф. П. Дин, С. Андерсон// Личность и индивидуальные различия. – 2002. V.32. – с. 197 - 209.
7. Александрова Н.П. К вопросу о сущности понятия «эмоциональный интеллект» / Н.П. Александрова // Вестник РУДН. Серия: Психология и педагогика. – 2009. – No 1. – с. 71 - 75.
8. Психолого-педагогическое сопровождение процесса развития детей с нарушениями слуха в условиях инклюзивного образования: коллективная монография / С.П. Дуванова [и др.]; под общ. ред. С.П. Дувановой. – Воронеж: ВГПУ, 2013. – 148 с.
9. Загвоздкин В.К. Эмоциональный интеллект его развитие в условиях семейного воспитания / В.К. Загвоздкин // Культурно-историческая психология. – 2008. No 2. – с. 97 - 103.
10. Робинсон, Д. Стать переводчиком. Лондон и Нью-Йорк: Рутледж. http://dx.doi.org/10.4324/9780203441138_chapter_1, 1997. - 344 с.
11. Собханинеджад, М., и Юзбаши, А. Эмоциональный интеллект и управление в организации. Тегеран: Публикации Ястаруна, 2008. - 103-114.

References

1. Goleman D. Emotional intelligence / D. Goleman; per. with ang. A. P. Isaeva. - M.: AST MOSCOW; Vladimir: VKT, 2009 – 478 p.
2. Alexandrova N. P. On the question of the essence of the concept of "emotional intelligence" / N. P. Alexandrova // Bulletin of the RUDN. Series: Psychology and Pedagogy. - 2009. - No. 1. - pp. 71-75.
3. Mayer, J. D., Caruso, D. R., & Salovey, P. Multifactor Emotional Intelligence Test (MEIS). (Available from John D. Mayer, Department of Psychology, University of New Hampshire, Conant Hall, Durham, NH 03824 USA.), 1998 - 97-105 p.
4. Goleman D. Emotional intelligence / D. Goleman; translated from the English by A.P. Isaeva. - Moscow: AST MOSCOW; Vladimir: VKT, 2009. - 478 p.
5. Andreeva I.N. Emotional intelligence as a phenomenon of modern psychology: monograph / I.N. Andreeva. - Novopolotsk: PSU, 2011. - 388 p.
6. Ciarrochi J.V. Emotional intelligence moderates the relationship between stress and mental health / J.V. Ciarrochi, F.P. Dean, S. Anderson // Personality and Individual Differences. – 2002. V. 32. – p. 197 - 209.
7. Alexandrova N.P. On the question of the essence of the concept of "emotional intelligence" / N.P. Alexandrova // Bulletin of the RUDN. Series: Psychology and Pedagogy. - 2009. - No. 1. - p. 71-75.
8. Psychological and pedagogical support of the development process of children with hearing impairments in inclusive education: a collective monograph / S.P. Duvanova [et al.]; under the general editorship of S.P. Duvanova. - Voronezh: VSPU, 2013. - 148 p.
9. Zagvozdkin V.K. Emotional intelligence and its development in the conditions of family education / V.K. Zagvozdkin // Cultural and historical psychology. - 2008. No. 2. - p. 97 - 103.
10. Robinson, D. Becoming a Translator. London and New York: Routledge. http://dx.doi.org/10.4324/9780203441138_chapter_1, 1997. - p. 344.

11. Sobhaninejad, M., & Yoozbashi, A. Emotional intelligence and management in organization. Tehran: Yastaroon Publications, 2008. - 103-114 p.

МРНТИ 17.82.20

ҚАЗАҚ ДРАМАСЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК СИПАТ

Саметова Ф.Т.

ф.ғ.к., профессор

Қайнар академиясы, Алматы

***Аннотация.** Мақалада авторлар драмалық шығарманың сөйлеу тілін, сөйлеу актілеріндегі тұлғаралық қатынастар, диалогты, мәдени диалогтың дамуын, соған сәйкес жалпы тұлғаралық қатынастардың механизмдерін қарастыру, оларды жетілдіру шарттарының зерттеліп, зерделенуін өзекті етіп отыр.*

Драмалық жанрдың ерекшелігі ол әдебиет пен театрға бірдей қатысты болып келетіні. Драмалық шығармада кейіпкерлердің образы сөйлеу арқылы көрінеді. Драматург үшін қиын мақсат – тек әрекет, мінез арқылы емес, тіл қатысы арқылы да мінез ерекшелігімен көрінетін кейіпкерді ұсыну. Революцияға дейінгі қазақ қоғамындағы әйел және ер адамның әлеуметтік статусы бойынша ұстанымдары талданып отырған пьесалар кейіпкерлерінің тілі арқылы көрсетілген. Қазақ драматургиясының классикалық үлгісіне айналған пьесалар кейіпкерлерінің сөйлеу тілі олардың көп компонентті, әлеуметтік-мәдени феномен ретіндегі – жынысқа қатыстылығын ғана көрсетіп қоймайды, соған байланысты патриархалдық қазақ қоғамындағы кейіпкерлердің әлеуметтік статусы, олардың мінез-құлқын, уәждемесін де айшықтайды деп нақты айтуға болады.

***Түйін сөздер:** қазақ драмасы, гендерлік сипат, әйел ролі, диалог, сөйлеу актілері.*

ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ В КАЗАХСКОЙ ДРАМЕ

Ф.Т. Саметова

к.ф.н., профессор

Академия Кайнар, Алматы

***Аннотация.** В статье авторы анализируют разговорную речь героев драматического произведения, межличностные отношения в речевых актах, диалог, в соответствии с которыми рассматриваются механизмы развития и динамики межличностных отношений, изучаются условия их совершенствования, прослеживается роль женщины и отношение к ней в казахском обществе.*

Особенностью драматического жанра является то, что он одинаково принадлежит и литературе, и театру. В драматическом произведении образ персонажей проявляется через речь. С помощью языка героев пьес показываются позиции женщины и мужчины в дореволюционном казахском обществе. Речь героев пьес, ставших классическим образцом казахской драматургии, рассматривается как многокомпонентный, социально-культурный феномен и показывает не только принадлежность к полу, но и констатирует социальный статус героев патриархального казахского общества.

***Ключевые слова:** казахская драма, гендерный аспект, женская роль, диалог, речевые акты.*

GENDER ASPECT IN THE KAZAKH DRAMA

F.T. Sametova

Kainar Academy, Almaty

Abstract. *The peculiarity of the dramatic genre is that it belongs equally to literature and theater. In a dramatic work, the image of the characters is manifested through speech. Using the language of the characters of the plays, the positions of women and men in pre-revolutionary Kazakh society are shown.*

In the study, the authors analyze the spoken language of the characters of a dramatic work, interpersonal relations in speech acts, and dialogues, according to which the mechanisms of development and dynamics of interpersonal relations are considered, and the conditions for their improvements are discussed. The speech of the heroes of plays that have become a classic example of Kazakh drama is considered as a multi-component, socio-cultural phenomenon and shows not only belonging to the gender, but also states the social status of the heroes of the patriarchal Kazakh society.

Keywords: *Kazakh drama, gender aspect, female role, dialogue, speech acts.*

XXI-ші ғасырдың шынайы жағдайы, біздің елімізде және әлемде болып жатқан әлеуметтік және мемлекеттік өзгерістер драмалық шығарманың сөйлеу тілін, сөйлеу актілеріндегі тұлғаралық қатынастар, диалогты, мәдени диалогтың дамуын, соған сәйкес жалпы тұлғаралық қатынастардың механизмдерін қарастыру, оларды жетілдіру шарттарының зерттеліп, зерделенуін өзекті етіп отыр. Қатынас (өмір тіршілігіндегі бірлескен қызмет үшін) қажеттілігінен туындаған тіл өзінің көптеген қызметтерінің ішінде жеке индивид әрекетінде ғана емес, сонымен бірге тұтастай тілдік ұжымдарда консолидацияланған қызмет те атқарады. Бұл Homo Loquens, басқа мәдениет, басқа тіл иелерімен қатынасқа түсу үшін екінші, үшінші және басқа да тілдерді игеру қабілетінің арқасында мүмкін болып отыр. Драмалық жанрдың ерекшелігі ол әдебиет пен театрға бірдей қатысты болып келетіні.

Драмалық шығармада кейіпкерлердің образы сөйлеу арқылы көрінеді, мұнда жазушының өзінің сипаттау, баяндау миссиясы жоқ. Драматургия жанры мен стиліне тән нәрсе – сөйлеу тілінің басымдылығы, өйткені драмадағы оқиға желісінің өзі кейіпкерлердің диалогына негізделіп шешіледі. Драматург әрекеттерді сахна талаптарына сай өрбітеді, өзінің талап ерекшелігіне байланысты алып отырған тақырыбы мен идеясына сай көркемдік құралды таңдайды. Драмадағы негізгі талап – тартыс үстінде ашылатын кейіпкер бейнесі. Драматург үшін қиын мақсат – тек әрекет, мінез арқылы емес, тіл қатысы арқылы да мінез ерекшелігімен көрінетін кейіпкерді ұсыну. «Драма арқауы – жанды өмір әрекеті. Ол ұсақ-түйек интрига емес, үзіп-жұлған конфликт, кейде әлеуметтік-қоғамдық тартыс түрінде де көрініс табады» [1].

Көркем әдебиет өмірдің бейнесі ретінде *кейіпкерлердің сөйлеу тілі* тұрғысынан қызығушылық тудырады, өйткені «адамның сөйлеу тілінде оның жеке өмір тәжірибесі, оның мәдениеті, психологиясы өз мәнін табады. Бірдей сөйлейтін екі адам болмайды, өйткені бірдей өмір сүрген екі адам жоқ. Әрбір адам өзінше сөйлейді, өйткені оның сөзінде бар өмірі жатады» [2, 252] және көркем әдебиет, әсіресе, пьесаның әрекет етуші тұлғаларының сөйлеу тілі осы тұрғысынан, сөйлеу тілінің әлеуметтік, психологиялық сипатын, сөйлеу жағдаятын, коммуникативтік стратегия мен тактиканың ерекшеліктерін, пьесада қолданылатын кейіпкерлердің диалог, монолог, полилог сияқты тілдерінің қыр-сырларын ашуға мүмкіндік береді.

Шындықтың конфигурациясын жасайтын қандай да бір формадағы көркем шығарма нақты мәтінде осы әлемнің өзінше проекциясы бола отырып, объективті шынайы әлемнің өзгерген формасын көрсетеді. Соның салдарынан әртүрлі жынысты кейіпкерлер тілі – «гендерлік тілдік тұлға» тілі [3] – осы *әлеуметке тән гендерлік дискурстар үлгілеріне* сәйкес келу керек. Әрине, кейіпкердің фикционалды гендерлік дискурсы – бұл туынды шама, «мәтіндегі мәтін». Басқа жағынан, көркем шығарма тұтастай алғанда гендерлік дискурс немесе шынайы мәтінтүзуші субъект – автор бар ментальді кеңістіктің бөлшегі болып табылады.

Автордың гендерлік тілдік тұлғасы жасаған дискурс әлемі коннотация мен референцияның (бейнеленетін шындыққа қатысты осы әлем субъектілерін идентификациялау) ерекше жүйесімен сипатталады немесе басқа қырынан алсақ, шындықты жасаудың физикалық,

тілдік ерекше тәсілдерімен сипатталады. Осыдан келіп қоғамда *бар шынайы* әлеуметтік және мәдени біріктірілген *гендерлік стереотиптер кешені* автордың санасына ене отырып, *кейіпкердің фикционалді дискурсында жобаланады* [4]. Осыған байланысты автордың образына, драматургтің жеке көркем стиліне қатысты, перспективалық заңды сұрақтар туындайды. Фикционалды дискурс ретіндегі кейіпкер тілімен ер – автор немесе керісінше, әйел – автор жасаған әйел тілінің ерекшеліктерін болжайтын гендерлік ұстаным тұрғысындағы шынайы дискурс болатын автордың сөйлеу тілі арасындағы қатынастарды зерттеу ерекше қызығушылық туғызып отыр.

Ойлаудың ұлттық бедері халықтың сөз өнерінде бекітілген. Соның нәтижесінде көркем шығарма екі еселенген әлемнің ұлттық құрылымы сияқты болып келеді. «Тіл мен мәдениеттің тиімді қоспасын» [5, 57] көрсететін көркем шығарма оны зерттеуге мүмкіндік жасайды, «ұлттық қабылдау мен әлем көрінісін зерттеу үшін ерекше басымдылық береді» [6, 52]. Көркем шығарманы, сонымен бірге көркем коммуникацияны да түсіну мен қабылдау реципиенттің *айтылып отырған оқиға шындығына сенуі*, өзі осы жағдайлардың ортасында жүргендей кейіпкерлермен бір күй кешуін білдіретін *сенімділік реакциясының* қатысынсыз мүмкін еместігін айтып өту керек. *Көрерменнің сенімділігіне деген ерекше қажеттілік* туралы көркем коммуникацияның әртүрлі этномәдени дәстүрлерінде көрініс берілуі кезінде айтуға болады.

Драмадағы сахна тілі кейіпкердің болып жатқан оқиғаға өзінің эмоциялық көңіл-күйін, тілегін, сол сияқты тұлға ретінде өзінің қатынасын диалог, монолог және репликалар арқылы білдіреді. Сондықтан да драмадағы сөйлеу автордың қандай да бір образ жасайтын қайталанбас құралы болып табылады және драмалық шығарманы, оның әрекет етуші тұлғаларын, олардың идеяларын талдау олардың сөйлеу тілін талдаусыз еш мүмкін болмайды. Осы тұрғысынан қарастырсақ, қазақ драматургиясының алтын қорынан орын алған, әлі күнге дейін театр сахнасынан түспейтін, белгілі қазақ пьесалары кейіпкерлерінің сөйлеу тілдерін зерттеу өзекті болып отыр. Белгілі деп отырғанымыз (Қозы-Көрпеш - Баян Сұлу)» (1926 ж.), «Ақан сері-Ақтоты» (1941 ж.) Ғ. Мүсіреповтың, «Еңлік-Кебек» (1917 ж.), М. Әуезовтың «Қарагөз» сияқты ұлттық әдебиетіміздің алтын қазынасына кірген, бүгінде сөзсіз прецедентті мәтіндер мен прецедентті аттарды білдіретін махаббат туралы поэмалар [7, 106].

Қазақ драмасының негізін салушылардың бірі М.О. Әуезов, Ғ.Мүсіреповтың «Махаббат туралы поэмасын» (Қозы-Көрпеш – Баян сұлу) «сөзсіз талантты» пьеса деп атады. Халық поэмасында бар барлық демократиялық жақсыларды сақтай отырып, автор әрекет етуші тұлғалардың мінездерін тереңдетеді. Осылайша, пьесадағы Қодар тек қана қатал кісі өлтіруші ғана емес, сонымен бірге өзінің менмендігі мен қызғаншақтығының құрбаны; Қозы-Көрпеш тек қана батыл, адал, тартымды жігіт қана емес, сонымен бірге аңғал, өмірді танып білмеген, өзінің қиялында көп өмір сүретін жігіт. Ал Қарабай мен Жантық сараң, қатыгез, зұлым, бірақ өздерінің байлыққа деген ұмтылыстары бейшара және шектеулі болғаны соншалықты, тіпті аяушылық та туғызады. Ғ.Мүсірепов Қарабай, Қодар, Жантық образдарын оқырманның аяушылығын туғызатын (көрермен) зұлымдықтың белгісі, адам жаманшылығының жиынтығы ретінде жасай алған. Бұл образдардың өміршеңдігі сол, олар – өз заманының және өз социумының балалары өсірген типтік тарихи жағдайы мен әлеуметтік ортаның жемісін көрсететіндігімен түсіндіріледі. Басты кейіпкерден жазушы Баян образын ғана еш өзгеріссіз сақтаған, өйткені ол атақты аңыз арқылы халыққа таныс. Оның образы қазақ қызының үлгісі болып отыр.

Сөз болған мінез қырлары оларды сөйлеушілер тілінде қалай көрініс бергенін қарастырайық. Пьесадағы ер және әйел кейіпкерлерінің сөйлеу тілі қалай сипатталады? Бұл сұраққа жауап беру үшін қазақ қоғамы феодализм кезеңінің бай-шонжарлар қарым-қатынасындағы ер адам және әйел адамның әлеуметтік портретіне жүгінеміз, өйткені сөйлеу, тұтастай алсақ, тұлғаның дискурсивтік әдеби оның әлеуметтік статусына байланысты болып келеді. ХХ-ғасырдың 20-30-шы жылдарына дейін әйел тәуелді, құқығы жоқ болса, ер адам қоғамда билік етуші рөлінде болды. Ауызекі тілде қолданылған «төмен етек» перифраздық мағына соның тура куәсіндей болып отыр, мұндағы «төмен етек» деп отырғанымыз билік ете

алмайтын, бағынышты жағдайдағы әйелдің жағдайы туралы айтылады. Шынында, қазіргі қазақ тілінде бұл мағына әйелдің әлеуметтік статусын көрсетпейді, отбасындағы жағдайын білдіреді, бірақ мұндай перифраздың өзінің кездесуі жыныс белгісіне қарай дискриминациялық шектеуді байқатады. Баянның өзінің күтпеген әрекетін (намысын қорлағаны үшін қаруланып артынан қуғындауын) былай деп түсіндіруге мәжбүр болатыны да кездейсоқ емес:

Қыз намысын кім жоқтар? Өзі жоқтаса айып па екен? Садақ тартсам, жеті қырға жеткізем, жеті қабат қалқаннан өткізем!.. Жолбарыс бұрылып кетеді, арыстан тайып кетеді алдымнан! Осы ма менің кемдігім? Батырлардан батылдық жағынан да, ептілік, күшқайрат жағынан да қалыспаған Баян «төмен етек» бола отырып, әскерді не үшін басқарғаны туралы түсіндіреді. Кейіпкердің адресатқа қатты әсер ететін шешендік тәсіл – риторикалық сұрақты таңдап алуын, біздің ойымызша, ымырашылдықтың коммуникативтік-прагматикалық категориясының өзектілігі ретінде бағалау қажет, өйткені дәл осы жағдайдағы жауап нақты болғанымен, жасырын тұрған көмескілік бар, вербалды түрде берілмеген. Ақылды Баян жауаптың бұл түрін осындай иландыру тәсілінің ең ыңғайлылығын, өзінің сөйлеу адресаттарының еркектік намысына тимейтінін, сонымен бірге өзінің дұрыстығын дәлелдей алатынын интуитивтік сезініп, басқалардың ішінен таңдап алады.

Ер адамдар еркектік намысты мақтаншпен жиі қатар қояды, кейде әйелдің қасиеттерімен салыстырады. Мысалы, Қарабай өзін әйел адамға қарағанда лайықты адаммын деп ашық салыстырады (өйткені ол ер адам) : *«Е... Қарабай енді қатындардың тұзағына да түсе қалатын болғаны да!»* – Баяннан үміті бар Тәңкінің ашуланып айтқаны: *«Қыз алдына жүгіне алмадық!»* –; қу Жантық, жанды жерлеріне тиген әрі сыйлы әрі лайықты табынушыларды ақылға шақырған Баян: *«Ау, бетке ұстар жайсаңдарым, бір қыз үшін қайтесіңдер бет жыртысып ... – немесе «Жігіт намысы деген әркімнің-ақ өресі жете беретін нәрсе емес, алайда, қалайтын болсаңдар, қылиа мойын тұтам, мырзалар ...»*

Көріп отырғанымыздай, пьесада ер адамдар өздерінің артықшылықтарын баса айтады, тіпті өздерінің күшті қауымға жататындарын ашық айтып қоймайды. Ашу үстінде эмоциялы және әлсіз келетін әйелге ғана тән ұрыс сөздерден басқа түк таппаған Қарабай ұрысқан кезде контраст та байқалады: *«О, жағың қарыссын, жағың қарысқыр!»*

Қазақ қоғамындағы дәстүрлі ерлер белсенді, тұрмыстың маңызды мәселесін шешетін болып келеді, сондықтан да, ережеге сай, оларға шешен сөйлеу, халықтың ұтқыр сөздерін, мақал-мәтелдерін қолдану тән, ол өз кезегінде қазақ қоғамындағы әйел адам тілінде сирек кездесетін құбылыс және тек ең атақты, оқымысты тұлғаларда ғана кездеседі. Қодар, өз заманындағы белсенділік, батылдық, көшбасшылықтың типтік үлгісі, өзіне тиімді кезеңді естен шығармайды, өзін босатуды сұрайды. Мұндағы оның ер бақталасына деген сөзі жатық, сыйластық сақталған, ал әлсіз әйел өкілі ретінде Баянды көзіне де ілмейді:

Батырлар салған із қайда, әділ би салған жол қайда? Дау бітіп, кек қайтса, бірінші белгі – білек шешілмейтін бе еді? ...Қыл арқанды қырмызы жібек деп ойлайсыңдар ма? Асау сұлу, Ақ Баян, атың әйел – шашың ұзын, ақылың қысқа, өкпем жоқ саған... Жас батыр, ескі жолды сен де білмейтін бе едің?

Қарабайдың өзіне қарату үшін, оларды өзінің дұрыстығына сендіру үшін халқының алдында айтқан сөзі де дұрыс: *«Жұртым, Қарабай он ойланып, жүз толғанып өз қолын өзі кесе алмады – жылата алмады Баянды!.. Жығылдым қатын-баладан... Аты озғанның асқақтап дегендей, артта қалғаның наза тұтып дегендей, Баянды алғаның асқақтамай, алмағаның айыптамай аттаныңдар... Қодар мырза, ренжіме... Еліңе қайт, шырағым... Жылатып алған сұлудан – жыламай қосылған су мұрын деген ... Қозы шырағым, сен де қайт еліңе! Сән-салтанатымен кел... Бұл сөздерімен Қарабай – ақылдылықтың, талғампаздықтың үлгісі, бірақ осы дұрыс сөздің артында ашық түрде алдын-ала ойластырған жалған жатқанын білсе ғой! Бұл сөйлеу тілінде нақты байланыстылық – коммуникативтік – прагматикалық категориясы жатыр. Халықты өзіне қарату мақсатымен Қарабай осы мәнмәтіндегі сөйлеуші мен адресаттың кірігуін, мүдделері мен мақсаттарының ортақтығын көрсететін тәуелдік жалғау формасының бірінші жағында тұрған – «жұртым» сөзін халықты өзіне қарату мақсатында әдейі қолданған.*

Бірақ Қарабай өзінің аярлығына қуанышын жасыра алмаған Жантықтың аяусыз алдауына түседі: *«Ендеше іліккен шығарсың сақалыңнан! .. Тоқсан қос жылқың түскен-ақ шығар қолыма!.. Мен сені жеті жыл көшсең де өте алмайтын құмға апарып бір қампа көрейін, сен шығып көр содан!.. Бір құм боранда олай-пұлай боп кетсең ... иесіз қалған малды айдап, “Жантекең” болып елге қайтсам, құдай кешірер, адам кешірмеске амалы да болмас!..»*

Ескеретін бір жайт, Қарабайдың сөйлеу тілінде үнемі бір ғана тақырып – оның малдары, табындары сөз болады, оның қуанышы да қайғысы да, барлығы – байлыққа, малға, табындарға келіп тіреледі. Солайша, Қодардың артынан қуып барған қызын қарсы алып тұрып, қызына кінә таға алмаған ол былай дейді: *«О, мың жылқы бол, мың жылқы! ... Малдан озып кетпей-ақ қойсаң болмады ма? Түгел ме әйтеуір?»*

Мақтаулы Қодардың жақсы көретін тақырыбы – өзіне-өзі мақтау, паш ету, менмендігі – Баян сұлу тек қана соныкі болу керек. Ал мықты деген Қарабай мен Қодардың әлсіз жақтарын пайдаланған залым Жантықтың мақсаты біреу ғана – біреудің байлығына ие болу. Бұл оның ең қол жетпес арманы және тек соны ғана ойлайды. Қоғамның мықты күштері – Баян мен Қозыға қарсылас бағыт ұстанған еркектер осындай.

Пьесадағы Қозы ірі тұлға: ол ер кейіпкерлердің ішінен өзінің мәрттігімен, мейірімдігімен, тазалығымен ерекшеленеді. Оның сөйлеу тілімен ер кейіпкерлердің тілінде кездесетін өзіне-өзі масаттану, әлсіз әйел алдындағы өзінің артықшылығын баса айту сияқты сөздер мүлдем жоқ, нағыз ер кейіпкердің тілі берілген. Ол батыл, жылдам, өзінің ары мен намысын қолына қару алып қорғауға дайын, батыр жауынгер. Ол Қодардың бетіне тура қарап айыптайды: *«Жігіт пе деп қалып ем, ұры екенсің зой жол тосқан!»* Және мұнда оның ұры деп айыптағаны тура мағынасында емес, Қодардың рухани қасиетінің төмен бағасын көрсетеді. Мұндай турашылдық пен шыншылдық, сөзсіз, оның батылдығымен бірге өзіне-өзі сенімділігін көрсетеді, Қозыны нағыз жігіттің серісі ретінде айқындайды. Ол өзінің сүйіктісінің атына кір келтірмеу үшін қорғауға, бәріне де дайын: *«Намыс таласы, жігіт таласы дегенді аузыңа да алма енді! Ол біткелі әлдеқашан! Қара қылмысыңның сазайын тарттыруға әзірмін қашан да! Қаласаң, қазір берейін!»* Басқа ер кейіпкерлерге қарағанда, Қозы өзінің қара басының, эмоциясының құлы емес, ол сабырлы, өзінің әрекеттеріне жауап бере алады: *«Қара жүрегіңді қанжарға тапсырар ем, қара қаныңды қайда қоярмын! Арам жаныңның арашасы мұндай көп болар ма?»* Осы қысқа ғана репликалардан-ақ біз Қозының басқаларға ұқсамайтын даралығын, мәрттігін, тазалығын көреміз. Ол Баян сұлудың қиялындағы жігіт.

Сөйлесімдік коммуникациядағы өзінің әлеуметтік статусына қарай әйел екінші қатысушының ролінде, ал ер адам – сөйлесімдік коммуникацияның бірінші қатысушысы ролінде болу керек. Алайда, басты кейіпкерлер – Баян сұлу, Ақтоқты, Еңліктер – өздерінің мінез-құлықтарына қарай әйел статусына қарама-қарсы асимметриялық сөйлесімдік жағдаятты туғызады.

Баян мен Ақтоқтының, Еңлік пен Қарагөздің тілдерін пьесаның басқа кейіпкерлерінің сөйлеу тілдерімен салыстыра отырып, олардың асқан ақылдылығын, сабырлылығын, ақыл-ой өткірлігін, сонымен қатар олардың сөйлеу тілдерінің образдылығы мен дәлдігін, тапқырлығын байқайсың. Мысалы, Қозы-Көрпешпен ең алғаш кездесу кезіндегі Баянның ақылды айтылған сөзі алаңсыз жігітті қатты қысылтады:

Бала қыран алғыр да келеді, аңғырт та келеді. Намысыңды құмай-ақ қой десең, көңілім оңай болар еді... Мен қуайын дегеніңе обалыңа қаламын ба деп те ойланам. Бұғанан қатпаған көрінеді.

Әкесінің табындарын кім қорғауға дайын деген сұрауына ешкім жауап бермеген кезде алғыр да тәкаппар Баян : *«Мен бар! Әкел ерлер киімін, әкел ерлер құралын! Жауға аттанар мен бар!»*, - деп батыл жауап береді.

Жауға қарсы бару туралы шешімін қайталай отырып, Баян мұның ашулықпен емес, ойланып жасалған әрекет екенін түсіндіреді. Оны *«Мен бар!»* деген қайталама-дәлелі көрсетеді. Көріп отырғанымыздай, мұндай жауапты сәттегі кейіпкердің сөзі үзілген, қысқа болып келген. Егер гендерлік ұстаным тұрғысынан қарастырсақ, Бұл Баянның сөзін феминді дискурсқа

жатқызуға болмайды, өйткені бұл сөзде қаншама күш-қуат, әрекетке бел буған тәуекелдік, ер жүректік жатыр! Бұл нағыз жігітке ғана тән сөз!

Қодардың артынан қуғынға шығу әрекеті Қарабай мен Баянды әртүрлі сипаттайды: егер біріншісі өзінің табындарын қайтаруға ұмтылса, екіншісі тапталған намысы мен ары үшін осы әрекетке барады:

– *Күштіде кеткен кегін, төгілген ар-намысын қуып бара жатқан жанмын!*

Қодармен күресте Баян оны өзінің тапқыр да батыл репликаларымен жеңеді:

– *Сөз осымен бітсе де, іс мұнымен бітпес, мырза!.. Сұм тағдырым сен болсаң – сен де сына қыз күшін!*

Баянның ер жүректігі мен күштілігінен жеңілген Қодар қатты қысылады:

– *Шын-ақ құлаған жерім осы болғаны ма? Жарға соққандай қирадым да қалдым, міне!*

Кім бар күлетін – күлсін, кім бар көретін – көрсін! Шын-ақ, жұтатып қайтаратын бола ма осы қыз?

Қодар Қозы-Көрпешті кездестіргеннен кейін Баянның жауласудың орнына – татуласуға, ұрыстың орнына – бейбітшілікке шақырған сөзінен кейін де қатты тосылып қалады. Бұл психологиялық жағдай көп нүктемен берілген:

Баян: *Баянның дәмелендірген уақыты, айтып-айныған, аярсызған жері бар ма еді, сірә?*

Қодар: *Бар еді дей алмаймын ...*

Баян: *Енді қалай өкпелей аласыз? Ашуға еріп, қастасудың не лайығы бар?*

Ұғынысып, достасып аттанайық та!... Тағы ұсынамын қолымды! ..

Баянның дәлелі мен логикасынан жеңілген Қодарға бұл ұсынысты қабылдағаннан басқа амал да қалмайды:

Шалқая алатын не жәй бар менде! Бойдың басылмай, ойдың жасымай тұрған кезінен қалған базына да әшейін ... Сені сүйген Қодар отқа түсуге де әзір еді! Сол Баян достыққа шақырып қолын ұсынса, алмасыма не шара! Міне қолым!

Бұл Қодардың сөзі оның шыншылдығын, жұмсақтығын көрсеткендей болады; оқырман/көрермен, негізінде, Жантық пен Қарабайдың оның ашуланшақтығын, ақылының қысқалығын, менмендігін өздерінің жаман ойларын іске асырудың құралына – ойыншыққа айналдырғанын көреді.

Көріп отырғанымыздай, революцияға дейінгі қазақ қоғамындағы әйел және ер адамның әлеуметтік статусы бойынша ұстанымдары талданып отырған пьесалар кейіпкерлерінің тілінде тапқыр берілген. Қазақ драматургиясының классикалық үлгісіне айналған пьесалар кейіпкерлерінің сөйлеу тілі олардың көп компонентті, әлеуметтік-мәдени феномен ретіндегі – жынысқа қатыстылығын ғана көрсетіп қоймайды, соған байланысты патриархалдық қазақ қоғамындағы кейіпкерлердің әлеуметтік статусы, олардың мінез-құлқын, уәждемесін де айшықтайды деп нақты айтуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Нұрғалиев Р. Күретамыр. Қазақ драматургиясының поэтикасы (монография) – Алматы, Жазушы, 1973.

2. Агапова С.Г. Основы межличностной и межкультурной коммуникации (английский язык) / Серия «Высшее образование». – Ростов н/Д.: Феникс, 2004. – 288 с.

3. Нерознак В.П. Языковая личность в гендерном измерении // Гендер: язык, культура, коммуникация: Тез. I междунар. конференции. – М., 1999. – С.70-71.

4. Антинескул О.Л. Прагматический аспект анализа гендерной дифференциации в художественном тексте // Международная науч. конф. «Изменяющийся языковой мир» – Пермь, Пермский госуниверситет, ноябрь, 2001.

5. Жаданова К.Х. Культурологический аспект литературного образования в средней школе Казахстана. – Алматы, 2002. – 287 с.

6. Гачев Г.Д. Национальные образы мира. – М.: Сов.писатель, 1988. – 447 с.

7. Сүлейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. Әлеуметтік лингвистикалық терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов - Астана: Арма ПВ, 2008. - 392 б.

References:

1. Nurgaliev R. Kuretamyр. (Vein). Poetics of the Kazakh Drama (monograph) – Almaty: Zhazushy, 1973.
2. Agapova S.G. Basics of Interpersonal and Intercultural Communication (English) / Series of Higher Education. – Rostov upon Don: Feniks, 2004. – 288 p.
3. Nevroznak V.P. Linguistic personality in the gender measurement// Gender: language, culture, communication: Abstracts of the international scientific conference. – Moscow, 1999. – P.70-71.
4. Antineskul O.L. The pragmatic aspect of the analysis of gender differentiation in a literary text // International scientific conference. “The Changing Language World” - Perm, Perm State University, November, 2001.
5. Zhadanova K.Kh. The cultural aspect of literary education in the secondary schools of Kazakhstan. - Almaty, 2002.-287 p.
6. Gachev G.D. The national images of the world. - Moscow: Soviet writer, 1988.- 447 p.
7. Suleimenova E.D., Shaimerdenova N.Zh. Dictionary of sociolinguistic terms - Astana: Arma PV, 2008. - 392 p.

МРНТИ 17.82.32

ЖАЗУШЫ Т. АХМЕТЖАННЫҢ «НОБЕЛЬ СЫЙЛЫҒЫ» ХИКАЯТЫНДАҒЫ КОМПОЗИЦИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Муктарова Э.С., п.ғ.к., профессор
Әлімбетов Қ.А., магистр
Саметова Ф.Т., ф.ғ.к., профессор
Қайнар академиясы, Алматы

Аннотация. Мақалада жазушы Т.Ахметжанның «Нобель сыйлығы» повесіне композиция тұрғысынан талдау жасалған. Кейіпкердің көз алдында болып жатқан оқиғалар, бір қарағанда, оқырманға таныс болып көрінеді, бірақ жұмыстың мәнін біле отырып, сіз дене тітіркенетін суреттерді көре аласыз. Авторлар оқиғаның философиялық мағынасын ашады.

Түйін сөздер: повесть, Т. Ахметжан, көркем шығарма композициясы.

КОМПОЗИЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОВЕСТИ «НОБЕЛЕВСКАЯ ПРЕМИЯ» ПИСАТЕЛЯ Т. АХМЕТЖАНА

Муктарова Э. С., к.п.н., профессор
Алимбетов К. А., магистр
Саметова Ф. Т., к.ф.н., профессор
Академия Кайнар, Алматы

Аннотация. В статье дан анализ повести писателя Т.Ахметжана «Нобель сыйлығы» с точки зрения композиции. События, происходящие на глазах персонажа, на первый взгляд, кажутся знакомы читателю, но вникая в суть произведения можно увидеть душевную картину. Авторы раскрывают философский смысл повести.

Ключевые слова: повесть, Т.Ахметжан, композиция художественного произведения.

COMPOSITIONAL FEATURES OF THE NOVEL «NOBEL PRIZE» BY WRITER T. AKHMETZHAN

Muktarova E. S., Ph.D., professor
Alimbetov K. A., Master's degree
Sametova F. T., Ph.D., professor
Kainar Academy, Almaty

Abstract. *The article analyzes the story of the writer T. Akhmetzhan "Nobel syilygy" from the point of view of composition. The events taking place before the eyes of the character, at first glance, seem familiar to the reader, but delving into the essence of the work, one can see the soul-stirring pictures. The authors reveal the philosophical meaning of the story.*

Keywords: *story, T. Akhmetzhan, composition of a work of art.*

Жазушы Т.Ахметжанның шығармашылық әлемінің өзіне тән ерекшелігі – жазушының өміртанымдық диапазонының кеңдігімен қатар, тосын, ерекше жағдаяттар негізінде оқырманын тың ойларға, жаңа шешімдерге жетелейтін түйіндерді өзара тоғыстыра отырып, интеллектуалдық биіктікке ұмтылдыра алуы. Жазушының шығармасы «Нобель сыйлығы» хикаятын қарастырып қаралық. «Нобель сыйлығы» хикаяты - ақиқат пен адасушылықтың, шындық пен жалғандықтың, бақыт пен бақытсыздықтың итжығыс түсіп жататын күресіндегі адамгершілік мәселесіне келіп тіреледі.

«Нобель сыйлығындағы» көктен түскен Ар-ұят періштесінің көзімен танылатын өмір шындығы - өзіміз күнде көріп жүрген, қоғамда қалыпты жағдайға айналған оқиғалар. Ар-ұят періштесінің жерге түсуі шығарманың *экспозициясы* етіп алынады. Періштенің көзімен танылатын оқиғалар алғашқыда таныс та бейтаныс суреттер тізбегі секілді әсер қалдырады. Бірақ шығарманың тереңіне үңіле түскен сайын жүрек шымырлатар шындықтың беті қан – жоса тілініп, өзіміз мойындауға жасқанатын аярлықтар мен алаяқтықтардың сыры жақыннан ашыла түседі. Ғұламаның айықпас дертке ұшыраған ұлын ауруханаға ала жөнелген «Жедел жәрдем» мәшинесіндегі дәрігер бүйрек бет сары қатынның немқұрайдылығы, бұжыр қара жүргізушінің «міндетінен құтылған бетте» рульге бас қойып, ұйқыға кетуі, ассистент пен бас хирургтің көзбен ұғысуы, ассистенттің қабылдау кезіндегі қатқыл кейпі, ақы сұрап керги сөйлеген қалпы – шығарманың *байланысын* түзейді. Бұның бәрі сұрқай тірліктің, сұмырай қоғамның айна – қатесіз суреттері. Осы тұста адам өмірін ашықтан – ашық ақшаға байлаған «ақ халатты абзал жандардың» типтік бейнесі, типтік әрекеттері сол қалпында көз алдыңызға келеді. Тағдыры қыл үстінде тұрған жас жігіт кеше ғана өлген адамды қалай тірілтем деп жанталасқан, оның мүмкін еместігіне көзі әбден жеткен соң, адамның клеткасынан адам тудырудың тылсым құпиясының кілтін енді таптым дегенде осындай белгісіз ауыр дертке ұшыраған жас ғалым. Ал оның әкесі ғылыми орта түгел мойындаған, қала жұртшылығы Ғұлама атандырған атақты ғалым. Туған әпкесі Айғаным болса, қаладағы ең беделді банктің бастығының әйелі. Ол сырттай қарағанда ешнәрсеге мұқтаждығы жоқ, ішкені алдында, ішпегені артында, жағдайы жасаулы жанның бірі. Бірақ олардың отбасы сырты бүтін болғанмен, іші жегі құрт жемірген қуыстай қауқиған алдамшы тобырдың бір үзігі ғана. Туыстық жақындық, отбасылық береке тұрмақ, қарапайым адами қатынас орнықтаған бұл ұяның иесі Шығай сын сәтте де қол ұшын бермейді. Алдына тау боп үйілген ақшаның буына елтіген күйеу құдай қосқан қосағының өзін қабылдағысы келмейді. Телефондағы Айғанымның жанұшыра шыққан құлындағы даусын ести тұра, «Ия, әлеуден» басқа сөз айтпайтын Шығай – адами құндылықтан жұрдай боп тоналған, ақша мен құлқынның құлына айналып кеткен адам бейнесіндегі құбыжық. Ол алғаш рет

періштенің даусын сәтте – ақ өзінің бүкіл болмысын білдіріп қояды. «Сыртта қариялар жылап тұр ғой. Соларға да қалдырсаңшы», - деген періштенің сөзі құлағына қалай тосын естілсе, эзәзілдің сөзі жанына жағып сала береді, оған бірден құлай кетеді. Өйткені оның өзі эзәзілге айналған сорлы еді. Оқиға *тартысы* одан әрі ұлғая түседі.

Ассистент пен бас дәрігер – қоғамда өрмекшінің торындай шырмалған сыбайластықтың символындай әсер етеді оқырманға. Бас дәрігер жоңғардың бұрханынан бірде – бір кем емес, өзі басқаратын клиникада оған қарсы сөз айтпақ түгілі, жай тілдесуге қаймығады қараша жұрт. Суреткер бір ғана детальмен ол билеген «патшалықтың тұтас сипатын» көз алдына әкеледі: бас дәрігер дәлізге шыққан бойда клиниканың бүкіл қызметкерлері ініне кірген тышқандай көзден ғайып болады. Жол апатынан ауыр халде түскен өз ұлы екенін білмеген хирургтің «тегін жұмысқа мені жексендерші сол...» сызданған кейпі қоғамды меңдеген мейірімсіздіктің, ақшадан басқа ештеңе қызықтырмайтын арсыздықтың бейнесі дерсіз. Сол сызданып отырған қалпы келесі сәтте кушеткада жатқан өз баласын таныған сәттегі шарасыз күйіне мүлде кереғар. Бірақ бұдан кейін «тас бұрханның» тәубасына келеріне сене алмайсыз. Өйткені бұл қоғамда баладан да, бауырдан да артық билеуші әбден бағындырып алған, ол – ақша, ақша, ақша...

Ар-ұяттың хас жауы, адамдықтың алдын орап эзәзілдің басты қаруы сол ақша тұрғанда оның дертінен арыла қою да күмәнді екенін ұғындырады жазушы. Оған бүкіл қала болып періштеге қарсы шығар жолды адамға «Нобель сыйлығын» тағайындау туралы жиналыс, соның дүрмегімен тайлы – таяғына дейін жанталаса жаңалық табуға ұмтылған оспадар топтың әрекетімен дәлелдеп, ширықтырып, *шиеленістіре* түседі. Дәл осы жерде қоғамдағы әлеуметтік топтардың орны мен ролін танытуға жазушы бір детальды ұтқырлықпен пайдалана алған. Қала қожайынының атшаптырым кабинетінде жиналған ығай мен сығайды рет – ретімен айтып келе жатып, «...ең соңында ғалымдар мен ақын – жазушылар отыр екен» дейді елеусіздеу етіп. Мұндағы сурет пенде қолындағы байлық пен материалдық жағдайдың, мансап пен қолда бар биліктің адам мәртебесінің өлшеміне айналғанын алдына жайып салады. Халықтың ақыл – ойының, рухани әлеуетінің көрсеткіші саналатын ғылым мен өнердің жетім күйі жалпыадамзаттық құндылықтардың босағада қалған жағдайын айқын танытпай ма?!

«Нобель сыйлығын» алу үшін Ғұлама да періштені Жерден аластаудың жолын жанталаса іздеуімен, оны табуымен оқиғаның *шарықтау шегіне* келіп тіреледі. Бар ғұмырын ғылымға арнаған жан да жеме – жемге келгенде ақшаның буына елітіп, жолынан таяды. Ақтық сәтте бар ақылы мен ойын періштені қууға жұмсайды, арсыздардың қолшоқпарына айналғанын аңдамай да қалады. Өзінің туған күйеу баласының азғындығының құрбаны болғанын сезгеннен кейін ғана өзегі өртенеді, бірақ бәрі кеш болатын... Ақша мен арбау сақ – сақ күліп салтанат құрған қоғамда киелі мекен – мешіттің өзі күнәнің ордасына айналған, ешкімнің обалынан қорықпайтын жаналғыш ел қоритын жауынгердің терісін жамылған.

Адамзаттың азғындауының түп – төркіні ақшада деп түйген Ар – ұят періштесі бүкіл қаланы аяғынан тік тұрғызады. Бірақ қоқыстан бөтелке іздеп, қайыршы күй кешкен екі бомждан басқа ешбір пендені алған бетінен қайтара алмай жанталасады. Осы екеуін көлге шомылдырып бойын тазартады, Алланың ақ жолына салады. Өйткені олар ақша деген эзәзілден дәмелі еместі. Соңында жаңа қоғам Шығай болып тілдеседі періштемен. «Құдайдан қорықпайсың ба?» деген періштенің сауалына ол ешқандай ойланбастан: «Жоқ... Мен ешкімнен де...Тек қожайынымнан ғана...» деп шімірікей жауап береді.

Шығарма бүкіл елдің періштеден құтылуымен *аяқталады*. «Періште қайтадан жерге қона алмай, аспанда әлі ұшып жүр...» (1.34).

Шығармадағы басты идея Алланың құдіретіне бас имейтін, ар – ұяттан ақшаны артық көретін Адам – пендеге ой салу екені анық, оның мәні адамзат әлемін тазартатын, қоғамды бейбастақтықтан арылтатын, адамды өзін - өзі жоятын қауіптен құтқаратын жалғыз жол – ұяттан безбеу дегенге саяды. Шығарма арқауын қазақ философиясымен түйідесек, «Жамандық – аяқ астында, жақсылық – ағаш басында»(3.86). Автордың дара

индивидуалды танымын, ой-пікірін әйгілейтін айрықша жаратылған қаһарман мен кейіпкерлер қазақ жазушылары туындыларында көптеп кездесетінін, Бахтиннің сөзімен айтқанда, «эстетикалық шындық орталығы тұтас қаһарман мен оған қатысты оқиға болып табылады». Демек, автор үшін де, кейіпкер үшін де шығарма мазмұнындағы бар құндылық қаһарман мен оған қатысты оқиғаларға қатысты дамиды. Сондай-ақ қаһарманның ой-арманы, мақсаты дүниелік, өмірлік қу тіршіліктің қамы ғана емес, өз басын күйттеу де емес. Сондықтан оның қоғам, өмір турасындағы ой-пікірі, дүниетанымы мүлде өзгеше. Пенделік қулық, пайдакүнемдік немесе біреуді көзге шұқып, біреуді мұқату сияқты кәдімгі адамдарға тән қылықтардан аулақ. Осындай өзгеше болмысымен ол авторды қызықтыра отырып өзінің қалаған әрекеттерін жасайды. Орыстың діни ойшылы И.А.Ильин ойымен санассaq, «Суреткер дегеніміз медиум. Ол - өзінің жан-дүниесінің тереңінен болмыстың жасырын жатқан асыл қазынасын қопарып алып, жеткізіп беруші дәнекер. Суреткер арқылы «Құдай жаратқан дүниенің мәні мен адам», «әлемнің құпиясы» танылады. Сондықтан өнер дегеніміз «көркемдік құпиясын таныту»(3.56), - дейді. Суреткер қаһарманының мінезі – характері арқылы қоғамға көзқарас, өмірлік ұстаным беріледі.

Заман мен Адам. Шығарманы оқып болғаннан кейінгі бірінші болып есіңе түсетін, алғаш келіп тіліңе тіліңе оралатын қиын да күрделі, қайсысының ақ, қайсысының қара екенін ажыратып болмайтын, бар келеңсіздік пен жаман атаулыны біресе анаусына, біресе мынауына қоқыстай аудара салатын егіздей екі ұғым – заман мен адам. Заман өзгере ме адам өзгере ме? Заман жаман ба, адам заманба? Біреуіміз заманға, біреуіміз адамға жақпыз. Енді біреулеріміз келіп бәрін құдайға артамыз. Қазіргі қоғамның шындығы, түр сипаты осы. Дау жоқ, осы.

Ертегі елінің кез- келгенінен сұлу, жайлы, мамыражай мекен Иран бағы. Жұмақ. Жұмақтан шыққан үн. Зар. Жұмақтағы ар- ұят періштесі.

Шығарманың өне – бойы осы Періштенің, осы сөздің айналасында түйіншектелген. Шығармада нақты бір жүйеге түскен сюжет жоқ. Оқиға белгілі бір кейіпкерлердің ғана айналасында өрбімейді. Барлық адамзат айналасында өрбиді. Шығарманың жүгі ауыр. Адамзаттың жүгі. Адамзаттың халі, шыңнан шыңырауға құлап бара жатқан уақытының бір сәті, бір көрінісі. Адамзатты құрдымға әкетіп бара жатқан, адамның өз қолымен жасаған дүниесі, тірлігі. Бар кінә өзімізден. Автордың айтары осы.

Не керек Періште жерге түсіп, құж-құж қайнаған құмырсқаның илеуінен де лас адамдардың қайнағанына тап болады. Машина, автобус, газ сасыған атмосфера, адамдардың бейғамдығы... Осы көріністер арқылы автор ғаламдық проблемаға ат басын бұрады. Қазіргі кездегі атмосфераның ластануы мен адамдардың қарақан басы мен шетелдік арбалардың ролін басқарудан басқаны ойламайтыны, Періштенің мына бір ойы арқылы кең көлемде беріледі: «Қимылсыздықтан шошқадай семіріп, ырсы-ырсы етіп жүре алмай қалған пенделерді көргенде көліктерінен түсіп, біраз болсада жаяу жүрмейді екен». Денсаулық-басты байлық. Денсаулықтың не қатысы бар дейсіз бе? Кейінгі жылдары ғалымдардың зерттеуі бойынша күніне машина ролінде үш сағаттан отырсаңыз семіздікке әкеліп соғады екен. Детальдің осындай ғаламдық проблеманы көтеріп тұруы қаламгердің шеберлігінен хабар беріп тұр.

Осындай ойлардың ортасында отырған періштенің жерге түскеннен бергі алғаш кезіккен оқиғасы адам өлімі. Ішінде науқас жатыр демей зырылдап келіп ор көрген аттай кілт тоқтаған жедел жәрдем мәшинесі. Тоқтағаннан кейінгі жүргізушінің «міндетімнен құтылдым» деп арқасын кеңге жаюы, қасында отырған бүйрек бет әйелдің телефонмен мамыражай уақыттағы сөйлесуі. Адам өміріне деген бейжайлық...

«Үмітсіз шайтан» демекші, жедел жәрдем машинасының артында жан ұшырып жетіп келген жігіттің апайы хирургтің ассистентін көргенде.. «Иман жүзді жігіт екен, жақсы болдығой»-деп, жүрегінің төрінде үміт-түлкінің құйрығы бұлғаң етеді. Бірақ әзәзілдің әлеулайын тыңдап жүрген ассистент те ақырындап келіп апайдың көктегі көңілін жерлеп тастайды. Тағы да сол адам өмірінен қалта тереңдігіне көп көңіл бөлетін

табиғатымыз біздің. Жігіттің хәлінен бір хабар күтіп ары-бері тынымсыз жүре берген апайдың жоғарыдан түскен тас басқыштарға алаңдап қарай беруі. Басқышты тастан беруіндегі бір себеп, хабар сол тас басқышпен түскен ассистент арқылы жетпек. Тасты біз қатты, реңсіз, қатал деп көріп, біліп жүрміз. Бұл жерде автор келе жатқан жаман хабарды ескертіп тұр. Он екі мың доллар. Ассисент бойындағы періште мен эззілдің күресі, эззілдің жеңісі. Тауы тас-талқан болып шағылған жігіттің апайы мен әкесі.

Шығарма бойында, жоғарыда айтқанымыздай, қазіргі қоғамдағы проблемалардың бәрін әрі бастыларын көруге болады. Періштенің келесі көргені банк алдында зейнетақыларын ала алмай торғайдай шырылдаған шал-шауқан, кемір-кемшік кеңседегі қарны тойса да, құлқы тоймайтын басшылар. Пәшке-пәшке ақшаны бөліс. Осы арадағы ақшаны бөлісіп отырған жандардың бір-біріне сенімсіздікпен қарап отыруы. Басшылардың тағы да сол періште мен эззілдің арасындағы шиеленіске тап болып, өзіне жаққанының тілін алуы. Айналып келгенде шал да, кемпір де, жұрт та ақшасыз, несібесіз қалды.

Біреуге жамандық жасама, осы не келесі өмірде алдыңнан шығады. Қолыңнан келгенше көмек бер. Бұл халықтың да, автордың да ұстанған принциптері. Алдында айтқанымыздай хирург жігітке ақшасыз операция жасамады. Енді бүгін тағы бір жігіт авария болып келіп, операция керек болып тұрады. Бірақ бастық өз баласын телефон соғып таппай жатады, кешеден бері. Бірақ тағы да эззіл араласып операцияға жібермей қояды. Ертесіне келсе, кушеткада жатқан өз баласы екен. Кеш...

Жігіттің әкесінің аты Ғұлама, аты айтып тұрғандай Ғалымдықты өмір серігі еткен жан. Ашпаған жаңалығы, алмаған сыйлығы мен атағы қалмаған. Баласынан айрылып, жас қабірдің басында отырады. Айтпақшы, баласы да сол ғылымның, ашқан жаңалықтың салдарынан қаза болып отыр. Аспанда түнеріп бұлт торлайды. Бірақ жаумайды. Бұл да болса Ғұламаның жаңағы банкте ақша бөлісіп отырған, күйеубаласының ақша бермей, ойлауға шамасы келмей, соның салдарынан қайтыс болуын шебер тілмен жеткізу деп білеміз.

Періште түнгі қаланы кезіп жүріп, үлкен виллаға келеді. Вилланың ішіндегі құнандай төбет ит, сақадай қаруланған күзетші. Үй ішіндегі қымбат жиһаз, рамкалары күміс пен алтын жалатылған қарииналар, шығыстың бағалы фарфорлары. Бұл күйеу баланың үйі. Жалғыз жатқан үйі. Байдың үйі. Қазіргі қазақ байының үйі. Қазіргі байлардың арасындағы белең алған бақталасы, мәртебе жарысының көрінісі.

Шығай-күйеубаланың жатқан жерінен Періште тұрғызып алады. Сұрақ-жауап басталады. Бұл автордың оқырманға ой салуы. Кез-келген ісің мен сөзіңе, жегенің мен талтаң басып жүргеніңе ертең о дүниеде болатын сұрақ. Жаратқаныңды ұмытпа, тәубеңе кел дегенге саяды. Шығайдан шығып Періште «Шығайлардың» талайына кіріп түн ұйқыларын төрт бөліп, қыспаққа алады. Ертесіне бүкіл қала әбігерге түседі. Бәрінде бір себеп, бір қорқыныш. Бәрі одан қашудың жолын іздейді, оның не екенін, кім екенін ұғыуға тырыспайды, саналарына кірмейді де, ондай ой. «Ауырып ем іздегенше, ауырмайтын жол ізденің» керісі. Көпшіліктің санасына сіңген қасиет қасиет болса керек бұл да. Арыла алмай жүрміз. Арылғымыз келмейді. Періштеге ергеннен гөрі, эззілге ерген «қызық» бізге, рахат. Жан тыныштығын ойлаумен әлекпіз.

Осындай қисынға келмес сұрқиялықтарды көріп жеріп келе жатқан Періштеге күтпеген жерден мешіттің алдын торуылдап тұрған екі молданы көреді. Енді не болар екен. Түннің жарымында бұлар не жоғалтты мешітте. Екі молданың іздеп келгені садақа. Дәлірек айтсақ жиналған садақа. Сейф. Ол үшін молдалар күзетшіні өлтіреді. Садақаны бөлісіп жатқанда эззілдің уасуасы келіп араға от салады. Молда отқа өртеніп, өліп, жолдасы ақшаны қанжығасына байлайды да қараңғы түнге сіңіп кете береді. Молдалардың ісі осы болса қалғандарынан не қайыр. Ол не істемейді. Біреудің де, өзінің де өмірлерін ойламайды. Адамзаттың өмірін аямайды. Атом бомбасын жасап қойып, тиіп кетсе, сиіп кетейін деп отыр. Ол болмағанда бір елді шауып алуға дайын. Шауып алды да.

Бәрі ақша үшін. Өзәзілдің алатын рахаты үшін. Өзәзілдің ермегі үшін. Періште мен адалдық дегендер олардың ойларынан орын таппаған.

Не керек, жаңағы «Шығайлар» ертесіне бір үстелдің басына жиналып, Періштені қолға түсіру жайын ойластырады. Қолға түсіргенге ББҰ өзі арнайы «Нобель сыйлығын» дайындап отыр. Ғұламаның жалғыз алмаған сыйлығы осы болатын. Әрине қолға түсірмесе де, жерге қайтадан келместей етіп жібергізу керек болатын. Бұл іске ғұлама кіріседі. Тапсырманы орындап, сыйлығын алып ол да жер жастанады. Бүкіл әлем (иә ол Періште бүкіл әлемнің назарында болатын) қуанышқа белдерінен батады. Сондағы Ғұламаның Періштені қайта келтірмеу үшін тапқан құралы - еркектің жасанды жыныс мүшесі. Ондайға періште қайдан шыдасын. Бұл бір деталь арқылы автор адамзаттың қаншалықты анайыланып кеткендігін, табиғатқа қанағаттанбай, тағы да сол ақша үшін ерлер өз нәпсісіне құл болып, әйелдер күң болып бара жатқандығын анық та толыққанды етіп жеткізеді.

Періште жеңілді. Өзәзіл жеңді. Адам періштені өзі жығып берді. Адам өзін жығып берді. Бүгін сен жығасың, ертең сені жығады. Осы өмірдегі жасаған барлық жамандықтарың мен жегендеріңді бойыңнан сығады. Ертең осы өмірде ақысын жегендер, ертең жағаңа жабысады. Бірақ ол кезде қашып құтыла алмайсың, кеш болады түзелуге, кеш...

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Атымов М. Идея және композиция. - Алматы, 1979. - 230 б.
2. Ахметжан Т. Шығармалар жинағы. Айсәуле. 1-том. - Алматы. 2006. - 286 б.
3. Оразбек М. Автор тұлғасы және авторлық позиция негіздері. – Алматы, 2003. - 486 б.

References:

1. Atymov M. Idea and composition. - Almaty, 1979. - 230 P.
2. Akhmetzhan T. Collection of works. Aisaule. Volume 1. - Almaty. 2006. - 286 P.
3. Orazbek M. Personality of the author and fundamentals of the author's position. - Almaty, 2003. - 486 P.

УДК: 159.09.07

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ЛИТЕРАТУРНОГО ТЕКСТА АБАЯ КУНАНБАЕВА И ЕЕ ПОНИМАНИЕ

**Уакпаева У.А.,
Комекбаева Л.К.,
Бектұрсын М.Б.**
Академия Кайнар,
Казахстан, г.Алматы

Изучение и практическое применение того, что выдержало испытание временем, что не утратило значения, и сегодня может служить делу воспитания и образования молодежи. Произведений Абая Кунанбаева раскрывает национальное своеобразие народа. У читателей формируется культура контекстного восприятия – отражение в сознании внешних свойств предметов и явлений. Становление новой системы личностных смыслов, ценностей личности в сочетании с произведениями Абая и особенностями казахского менталитета создает новую эмоционально-смысловую основу формирования самосознания. Психологическая структура текста великого поэта Абая Кунанбаева рассмотрена на оригинальном литературном материале, представленном на казахском языке. Получены новые данные о системной психологической организации смысловой

структуры казахского литературного текста. Описаны механизмы трансформации значений в систему смыслов и обратно, получившие отражение в процессах преобразования диалога в монолог и монолога в диалог как при чтении текста произведений Абая, так и в условиях реального взаимодействия индивидов. Психологическая структура текста произведений Абая определяется сложнейшим взаимодействием ее «значенческих» и смысловых компонентов, которые в процессе восприятия и понимания текста взаимодополняют друг друга и качественно преобразуются, отражаясь в процессах трансформации диалогической структуры текста в монологическую и обратно. Учет этого является необходимым условием адекватного понимания как письменного, так и устного текста в процессе обучения.

Ключевые слова: *текст, понимание, смысл, значение, совместная деятельность.*

PSYCHOLOGICAL STRUCTURE OF THE LITERARY TEXT OF ABAY KUNANBAYEV

**Uakpaeva U.A.,
Komekbaeva L.K.,
Bektursyn M.B.**
Kazakhstan, Almaty

The purpose of this work is to research of understanding of psychological structure of literary text, to learn the process of forming of the meanings and their change in the process of comprehension of written text, as well as the process of interpersonal interaction under conditions of joint activity, considered as a model of dialogic interaction in the system called «reader – text – author». Scientific know – how of research is determined by the fact that for the first time psychological structure of literary text is considered on the original literary material presented in kazakh language. New data have been obtained on systemic psychological organization of semantic structure of Kazakh literary language. The mechanisms of transformation of system of meanings into system of senses and vice versa had been described for the first time, which have been reflected during the process of transformation of dialog into monologue and monologue into a dialog both during reading the text and under conditions of real interaction of individuats.

For the determination of semantic levels of text a modified version of value of semantic orientations and specialty developed inquirer. Taking into account of this is one of the necessary conditions for adequate understanding both written and oral text in the process of studying.

Keywords: *text, understanding, meaning, think, joint activity.*

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ ӘДЕБИ МӘТІНІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫ ТҮСІНУ

**Ү.А.Уақпаева,
Л.К.Көмекбаева,
М.Б. Бектұрсын.**
Қазақстан, Алматы қаласы

Уақыт сынынан өткен, маңыздылығын жоғалтпаған және бүгінде жастарды тәрбиелеу мен оқыту ісіне қызмет ете алатын нәрсені зерттеу және тәжірибеде қолдану. Абай Құнанбаевтың шығармалары халықтың ұлттық ерекшелігін ашады. Оқырмандар контекстік қабылдау мәдениетін - заттар мен құбылыстардың сыртқы қасиеттерін санада бейнелеуді дамытады. Оқырмандар контекстік қабылдау мәдениетін - заттар мен құбылыстардың сыртқы қасиеттерін санада бейнелеуді дамытады. Абайдың шығармаларымен және қазақ менталитетінің ерекшеліктерімен

ұштастыра отырып, жаңа жеке мағыналық жүйенің, тұлғалық құндылықтардың қалыптасуы өзіндік сана-сезімнің қалыптасуына жаңа эмоционалды-семантикалық негіз жасайды. Ұлы ақын Абай Құнанбаев мәтінінің психологиялық құрылымы қазақ тілінде берілген түпнұсқа әдеби материал негізінде қарастырылады. Қазақ әдеби мәтінінің мағыналық құрылымын жүйелі психологиялық ұйымдастыру туралы жаңа мәліметтер алынды. Мағыналарды жүйесіне және керісінше түрлендіру механизмдері сипатталған, олар диалогты монологқа, монологты диалогқа айналдыру процестерінде Абай шығармаларының мәтінін оқығанда да, нақтылық жағдайында да жеке адамдар арасындағы өзара байланыс көруге болады. Абай шығармалары мәтінінің психологиялық құрылымы оның «мағынасы» мен мағыналық компоненттерінің өзара әрекеттесуімен анықталады, олар мәтінді қабылдау мен түсіну процесінде бір-бірін толықтырады және өзгеріске ұшырайды, мәтіннің диалогтық құрылымын монологқа және керісінше түрлендіреді. Осыны ескеру - оқу процесінде жазбаша және ауызша мәтіндерді адекватты түсінудің алғышарты.

Тірек сөздер: *мәтін, түсіну, мағына, ой, бірлескен қызмет.*

ВВЕДЕНИЕ

В перечне качеств личности, способствующих успеху в жизни, достойное место занимает то, что характеризует Абай гуманного человека: честность, объективность, самоуважение и благовоспитанность. В понятии «гуманность» психологи особо отмечают познавательный, эмоциональный, поведенческий компоненты социальной установки.

На основе анализа трудов Абая Кунанбаева определено, что язык используется как средство общения в виде материальной системы семантического характера, служащего формам речи. Характеристики продуктивного мышления обучающихся в процессе обучения преимущественно определяются актуализацией вертикальных, рефлексивных связей между обучающимися. Результаты работы существенно расширяют и обогащают по изучению формирования и воспитания самосознания в новых условиях.

Абай Кунанбаев (1845 – 1904) – великий казахский поэт, просветитель, философ, родоначальник новой письменной казахской литературы, способствовавший утверждению норм казахского литературного языка, композитор. В своих стихах А. Кунанбаев с негодованием писал о пороках феодальной и чиновничьей знати, о родовых междоусобицах, призывал народ к просвещению, к укреплению связей с другими народами, к усвоению передовой русской культуры. Поэзия А. Кунанбаева глубоко связана в своих истоках с устным поэтическим творчеством. Большая роль в идейном формировании А. Кунанбаева принадлежит русской классической литературе. Многие стихи Абая положены им же на музыку. Основоположник и классик казахской письменной литературы Абай Кунанбаев через 50 лет после гибели А.С. Пушкина - в 1887 году познакомил казахскую степь с великим русским поэтом: он перевел главы «Евгения Онегина» и создал к ним мелодии. Песня, названная «Письмо Татьяны», широко разносилась по всей казахской степи. Волнующие переживания русской девушки Татьяны запели казахские девушки на родном языке.

Целью работы выступило исследование понимания психологической структуры литературного текста поэта, изучение процесса формирования значений и их изменений в ходе осмысления письменного текста, а также их изменений в процессе межличностного взаимодействия в условиях совместной деятельности, рассматриваемой в качестве модели диалогического взаимодействия в системе «читатель – текст – автор».

Анализ смысловой структуры текста был разработан с учетом современных представлений о психологической и психолингвистической структуре литературного текста, а также по концептуальной схеме анализа совместно-диалогической познавательной деятельности профессора, доктора психологических наук С.М. Джакупова. «Результативность совместно-диалогической познавательной деятельности как нового психологического образования формирующегося в условиях обучения,

преимущественно определяется структурными особенностями совместной мыслительной деятельности как высшего уровня ее развития» [1, 56 с.].

Исследование основано на общепсихологических концепциях: А.Н. Леонтьева, Е.Л. Доценко, А.К. Белоусовой и др. изучались все психические явления, Е.Л. Доценко попытался объяснить анализу становления совместных смысловых систем в ходе общения, А.К. Белоусова исследовала общий смысловой фонд совместной деятельности.

Для определения смысловых уровней текста стихов поэта был использован модифицированный вариант методики семантического дифференциала, сопряженный с методикой ценностных ориентаций и специально разработанным опросником. Методы исследования: теоретический анализ литературы по исследуемой проблеме, организационные методы (сравнительный метод), эмпирические методы (наблюдение), психодиагностические тесты, анкеты, опросники, методы обработки данных и контент-анализ используются преимущественно для анализа содержания материалов, а также текстов на открытые вопросы анкет и т.д.

Научная новизна исследования определяется тем, что психологическая структура текста великого поэта Абая Кунанбаева рассмотрена на оригинальном литературном материале, представленном на казахском языке. Получены новые данные о системной психологической организации смысловой структуры казахского литературного текста. Описаны механизмы трансформации значений в систему смыслов и обратно, получившие отражение в процессах преобразования диалога в монолог и монолога в диалог как при чтении текста произведений Абая, так и в условиях реального взаимодействия индивидов.

Обосновано положение о том, что смысловая структура текста являет собой особую психологическую реальность, изучение которой необходимо для выявления механизмов понимания текста.

Результаты экспериментально-эмпирического исследования позволяют говорить о том, что психологическая структура текста произведений Абая определяется сложнейшим взаимодействием ее «значенческих» и смысловых компонентов, которые в процессе восприятия и понимания текста взаимодополняют друг друга и качественно преобразуются, отражаясь в процессах трансформации диалогической структуры текста в монологическую и обратно. Учет этого является необходимым условием адекватного понимания как письменного, так и устного текста в процессе обучения.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Одним из направлений современной психологии, которое предполагает необходимость учета эмоциональной и мотивационной сферы личности, является гуманистическая психология. У поэта должна быть психология, которая изучает психологические составляющие политической и социальной жизни общества, в котором он жил (настроение, личное мнение, чувства, ценности и т.д.). Мышление творческого человека является формой сознательного продуктивного представления процессов и явлений окружающей его действительности в форме критического мышления, выводов, решений. По мнению бихевиористов, одной из главных функций великого поэта является определение цели. Мы можем понять степень адаптации Абая к системе, в которой он живет, анализируя взаимодействие его отдельных работ и системы того времени. Деятельность Абая как субъекта основана на психологической мотивации его участия в ситуации в обществе. В 2020 году в стране запланирован широкий спектр мероприятий, посвященных 175-летию со дня рождения Абая Кунанбаева. Челлендж по чтению стихов великого поэта проводятся в университетах, колледжах, вузах и детских садах. Великий поэт Абай оставил богатое наследие духовности и будущим поколениям: общее количество публикаций, из них около 200 стихов, 3 поэмы и книгу «45 слова назидания».

Реальное представление Абая о реальности. Стремление к духовной цивилизации, воспитание, обучение профессиям других народов, вступление в ряды 30 стран, устойчивая конкуренция.

«Первое слово назидания». ... «Наука кормления? Нет, никто не может говорить о науке науки. Кого ты учишь тому, что знаешь, кого ты спрашиваешь, чего не знаешь? ... » Мечты о диалогических отношениях. В тридцать восьмом «Слове Назидании» Хаким Абай проанализировал такие понятия, как бытие, истина, открытие, определение, понимание, знание, восприятие, слушатель, желание, цель, поведение, характер, тип, качество, отношения. «Не каждый ученый является правителем, каждый правитель является ученым», - сказал Абай [2].

Социальные условия в изображаемом обществе, объективность и субъективность людей (соответственно диалогическое отношение Абая к ним) стали различаться в тексте его произведений. С точки зрения поэта, есть аргументы, которые полностью завершены или завершены (конечно, если есть споры вообще). Но в целом текст любой его работы полон явлений, которые придают новый диалогический тон.

В тексте его произведений любовь, ненависть, сострадание, сочувствие к человеку, в общем, всегда диалог в той или иной степени. Объективность человеческого образа не в чисто материальном состоянии. Любить его, жалеть его и так далее. Главное понять. В тексте его работ есть луч субъективности.

Одной из задач написания этой статьи является понимание смысла внутреннего содержания текста работы Абая, объяснение процесса формирования совместного диалога.

Понимание общего семантического резонанса (точки зрения окружающих) в этом контексте. Говорят, что связывают понятия диалогического общения и семантической внутренней структуры текста работы Абая с точки зрения появления и расположения различных форм единой семантической реальности. Великий Абай, живший в середине XIX века, стремился через свою работу по семантической коррекции людей.

Эмпатическое условие понимания состоит в том, что Абая невозможно понять, если вы не проявите сочувствие. Итак, рассмотрим восприятие по отношению к мыслительному процессу. Для многих других психологов восприятие - как общее проявление человеческого интеллекта - это не просто мышление, но также восприятие, память, эмпатия. Источником творческого мышления является сравнение, то есть отношения от моделируемой реальности к моделируемой реальности. Интеллект рассматривается как высшая форма индивидуальной регуляции поведения.

В системе теоретических концепций понятие «общий семантический фонд» разработали ученые: С.М. Джакупов и семантическое понимание А.М. Ким учел в своих исследованиях. Выяснилось, что понятие «общий семантический фонд» связано с регуляторным воздействием, которое влияет на реализацию изменений контента. А.К. Исследования Белоусовой и Е.Л. Доценко рассматривают деятельность общего семантического фонда в совместных действиях.

К трем различным уровням семантической структуры С.М. Джакупов рассматривает: коммуникативные, перцептивные и интерактивные аспекты отношений в процессе передачи значений через систему ценностей в отношениях, повторный обмен ценностями в процессе общения, который совпадает с обменом значениями. и далее - заменить их новыми ценностями, что в свою очередь позволило использовать в качестве теоретического обогащения его представления о создании новых значений, а также его работу над общим смысловым фондом [3].

Основываясь на адаптации полученных данных, мы имеем возможность дать новое понимание изучаемого явления. Наука ищет ответы на те же вопросы. Это направление следует ввести в общий историко-культурный контекст.

Что касается характера процесса передачи значения через сложную систему эмоциональных (эмпатических) средств общения, некоторые читатели понимают значение Абая и создают одинаковые (но никогда не полностью эквивалентные) значения, и этот процесс стоит за процессом достижения смысла другого человека и его значения соответствует признанию целей и мотивов. Некоторые читатели могут принять

назначение стихов поэта, понять их семантически и перевести их в семантическую структуру, в которой нуждается вся нация. Оказывается, у Абая и народа общие цели.

Хотя работа Абая была субъективно важна для одного, она является ответом на проблему другого для других, то есть появление эмоционального знака через эмпатию. «Подобное содержание, структуры или процессы находят» друг друга, и внимание уделяется любым сходствам между ними. То же самое происходит в 21 веке.

Например, моя душа отвечает поиском сходств в тексте, находит что-то похожее и вносит вклад в «Мы», описание казахского ауыла в песне «Яркая луна в безветренную ночь» можно увидеть на нашей родине, раньше мы плавали в одной реке.

Добавляет его значение в общее семантическое поле. Этот гармоничный процесс постоянно обеспечивается адаптацией к балансу между нашими ментальными системами, который субъективно нарушает эхо души в период координации.

Идея состоит в том, чтобы заменить его новыми ценностями, что, в свою очередь, создаст новые значения. На протяжении отношений работа Абая и межличностные отношения и взаимопонимание его читателя формируются после формирования общей семантической структуры. По сути, структуры координационных и координационных процессов схожи, имеют взаимопонимание. Для нас важно найти и сформировать широкое общее семантическое поле.

Иногда есть направление, которое уравнивает отношения и отдельных людей. Хотя эти два процесса взаимосвязаны, идея сбалансировать их не может быть согласована. Потому что, когда люди работают вместе, они вынуждены общаться. И сами отношения осуществляются в отношениях разных людей соответственно. То есть отношения между одним человеком и другим могут быть позитивными или негативными, даже если они напряженные.

Необходимым условием для адаптивного понимания текста является целостность и согласованность текста. Абай написал мелодию своих молодежных стихов, которые популярны среди людей. Одной из них является стих «Козымнын Карасы».

Диалогическое общение - это взаимодействие разных мнений. Любые два утверждения в тексте Абая, если сравнивать их по значению, находятся в диалогических отношениях. Но это особый вид диалога (например, выбор одного вопроса из мнений разных мудрецов и ученых разных эпох).

Точное значение слов не может быть дано. Перевод Абая ряда стихов великого русского поэта А.С. Пушкина (например, «Письмо Татьяны к Онегину») от немецких поэтов Гете и М. Лермонтова «Гора оставлена в темную ночь» достиг высокого уровня. Из-за отсутствия ясности смысл перевода на русский язык не достигли необходимого уровня.

Диалог имеет свое значение. Понимание границ между комментариями в форме диалога. Мы приближаемся к новому рубежу в рассмотрении психологического (социального) мышления.

Реальная информация выходит на первый план в речи. В творчестве Абая любовь, ненависть, сострадание, сочувствие к человеку, вообще, всегда являются диалогом, в той или иной степени. Объективность человеческого образа не в чисто материальном состоянии. Любить его, жалеть его и так далее. Главное понять. Даже оригинальные слова автора полны слов других, которые были осознанно освоены. Отношение автора к изображениям включено в инструмент для работы с изображениями (образ). Авторские отношения - это определенный этап образа. Это очень сложные отношения. Открытые, неизведанные, вертикальные оценки разрушают художественные образы. Первое наблюдение, первое понимание чего-либо - это установить с ним отношения, которые он больше использует не для себя или для себя, а для кого-то другого (теперь связь между этими двумя понятиями установлена). Часто думают о реальных людях, а не об образах персонажей. Слова главного героя и слова автора в тексте должны рассматриваться по-разному. Персонажи, как участники изображенной жизни, говорят, так сказать, в своем

собственном направлении, их взгляды как-то ограничены (они не могут знать больше, чем автор). Автор находится за пределами мира образа (он создан для него в определенном смысле). Это дает очень высокий и качественный смысл всему миру с другой точки зрения. Ведь все символы в тексте и их слова являются объектом авторских отношений (включая авторское слово). Но персонажи и слова (взгляды) автора могут пересекаться, то есть между ними могут быть отношения. Везде персонажи-идеологи (пропагандисты идей), автор и подобные герои (мыслители-идеологи) придерживаются одного и того же мнения.

Диалогический контекст и персонажи, а также различные ситуации имеют разные значения в словах автора. Слова персонажей участвуют в диалогах, изображенных в работе, и непосредственно не включаются в реальный идеологический диалог того времени, то есть в реальном общении работа вообще понятна.

Тогда автор, то есть Абай, пойдет в направлении этого сильного диалога и будет определяться реальной ситуацией времени, в котором он жил. В отличие от действительного изображения автора, автор говорит непосредственно из реального диалога, он (общается только через всю работу) и вместо этого может участвовать в сюжете текста (развитие действия, сюжетная линия в литературном произведении) и персонажей в диалоге будет появляться.

Слова описательного (реального) автора в тексте, если они в основном находятся в специальной форме, не могут быть синонимичны со словами символов. Это определяет окончательную целостность работы и ее высший смысл, так сказать, заключительные замечания Абая.

Существует разница между стилем авторского изображения и стилем изображения персонажей. Но, на самом деле, здесь они переходят в особый вид сложных динамических семантических отношений. И автор, и докладчик имеют право на слово, которое нельзя отнять у них, но слушатель также имеет право. Их можно найти только среди ряда комментаторов в разных темах речи, то есть тех, кто понимает смысл поэмы поэта.

Название текста Абая не сразу раскрывает его значение, оно означает только то, что находится под текстом. И название научного текста отражает его семантическую структуру. Тот факт, что семантическая структура выполняет функцию контроля над жизненной деятельностью и формирует регулирующую систему, способность саморегулироваться как при постановке целей, так и при понимании их действий, обусловлена наличием одинаковых семантических структур. Изучение понимания поэтом психологической структуры текста имеет большое значение в жизни человека: оно вводит гармонию как ее общий психологический компонент в общении, образовании, повышая качество профессионалов в различных видах профессиональной деятельности.

Таким образом, в контексте профессиональной подготовки, пропаганды лекций и связей с общественностью сдвиг в семантических ресурсах приводит к сближению смыслов мудрости Абая и читателей. Во всех случаях нахождение смысла жизни вообще считается необходимым для необходимых предпосылок для межличностного осмысленного взаимодействия.

Концепция «труда» занимает особое место в концепции совести Абая. «... Они знают, как заработать на работе, у них есть роскошь и красота ...», - говорит, ссылаясь на русские, ногайские произведения. В «Шестом Слове Назиданий» поэт призывает жить честно.

Разве это не проявление мудрости? Безработица, о которой предупреждали с древних времен, все еще остается актуальной проблемой сегодня. Сегодняшние молодые люди не идут на низкооплачиваемую работу, они сразу же хотят работать. Он не мог содержать свою семью и стал бедным. Кто гарантирует счастье человека, который преследует веселье и развлечения? Тогда его легкие становятся «как черный горшок», и он обвиняет других, а не себя. В Тридцать седьмом Слове Назиданий говорится: «Люди воспитаны временем, и кто бы ни был плох, виноваты все его современники».

Хаким Абай считал это главным показателем служения трудящимся, реализации их национальных мечтаний и интересов, защиты чести.

Самооценка в психологии четко изложена в «Пятнадцатом слове Назидании» Абая: «Если вы хотите быть здравомыслящим человеком, считайте себя раз в день, раз в неделю или хотя бы раз в месяц! Как вы прожили свою жизнь со времени предыдущего доклада, будь то для знания, для будущей жизни или для всего мира, и вы провели свой день без сожалений? Нет, ты не знаешь, что делаешь».

Здесь поэт высказал мнение, что вы должны найти свое место в обществе, быть увлеченным чем-то ценным.

Одним из наиболее важных факторов, влияющих на формирование образа разума Абая, является его личность и ситуация в то время, то есть обладатель эмоционального интеллекта».

Таким образом, если слово «завершено» означает «личность», тогда человек умный, сильный и добрый. Мудрость - это качество мудрого человека, теплое сердце в добром человеке, требующее терпения от силы. Все это рождает менталитет людей. Это признание Абая. Ум, энергия, сердце глубоко рассмотрены в области психологии». В результате формирования серии развития «личность - действие - личность» формируется значимая трансформация. Эта трансформация отражает возникновение у человека способности действовать как субъект, регулируя тем самым целенаправленную способность к саморазвитию.

Прямые, справедливые оценки и отношения в целом, которые переплетаются с темой, создают новые отношения. Эмоциональный - это особый тип оценочных отношений. Таким образом, отношения - это процесс всестороннего развития отношений между людьми, вытекающих из необходимости сотрудничества. В заключение, необходимость изучения психологической структуры текстов в произведениях Абая проистекает из общественного спроса. Также планируется изучение семантической структуры текста творчества поэта на основе биографических материалов.

Одна из основных задач исследования - найти в тексте основные, базовые понятия и выделить их. Это зависит от семантического фонда участников исследования (общего семантического фонда), по которому можно наблюдать семантическую структуру (семантическую структуру). Это позволяет понять смысл автора.

То, что мы обращаем внимание, принимаем определенную смысловую направленность и с интересом читаем, объясняет тот факт, что Абай имеет четкое представление об основных мыслях и идеях, основных чертах и значении мыслей Абая в тексте.

Ради будущего казахского народа Абай сумел проявить мудрость, смекалку, сообразительность, мудрость, изобретательность, борясь за правду в борьбе с несправедливостью, произволом и жестокостью в этом обществе.

Таблица – 1

Результат контент- анализа (n=60).

п/№	Смысловой фонд	Смысловая структура
1	70 %	25%

Между автором и участником исследования установились диалогические отношения, что позволило сформировать общий мотив совместного действия двух субъектов в диалоге. Сформировалась личность Абая, и своими поступками, поведением, социальной ролью и ценностями на протяжении всей жизни он смог создать патриотическое чувство у следующего поколения, молодежи и всего народа.

В этом вроде бы одна из главных черт Абая и суть его мыслей. 70% респондентов высказали свое мнение по этому поводу, 3 субъекта не ответили (5%)

График-1

Результат показателей

Критерий $\phi_{(70)}=1,982$
 Критерий $\phi_{(25)}=1,047$
 Критерий $\phi=0,935 \cdot ^{70}_{95} 25 = 0,935 \cdot 4,2 = 3,92$
 $p < 0,01$

Зона незначимости	1,64	2,31	3,92
Зона значимости			

$p < 0,01$ - $p < 0,01$ $\phi=3,92$

Поскольку участники не понимали цели, они не могли отличить роман Мухтара Ауэзова «Путь Абая» от личного творчества Абая. Эта группа писала свои мысли о стихах великого поэта, о значении его непристойностей. Было отмечено, что Абай призывает к искусству и образованию, и подчеркивает его воспитательное значение.

Некоторые из них не понимали основной идеи автора, поэтому исходили с классовой точки зрения и не могли определить смысл текста, утверждая, что это борьба между богатыми и бедными.

Кажется, что способность различать смысл текста зависит не только от опыта, но и от знаний, мышления, духовности и квалификации испытуемого. Текст читается быстро и выглядит интересно, если поведение, поступки, мировоззрения, интересы, мечты и интересы участников изучения текста согласованы по возрасту. Поэтому структура диалогов в тексте удобна для чтения и интересна.

Рассматривая действия индивидов в тексте автора и участника исследования, они смогли создать общие практические цели, общие мотивы и, как следствие, целостную смысловую структуру. «Во время учебы ездила с Абаем. Когда он был счастлив, я был счастлив, когда он грустил, я плакал», - написал один из студентов, принимавших участие в исследовании.

Мы считаем, что это одна из эмоциональных черт текста. Это включает в себя привлекательность текста, его способность вызывать определенные чувства и эмоции у предмета. Результаты исследования показывают, что текст, вызывающий сильные положительные эмоции, легче понять, чем скучный текст.

Потому что он сказал, что слушает произведения великого Абая и читает о них; потому что это ясно написано в тексте, чтобы быть ясным; Абай уважают за то, что он говорит правду сегодняшнего дня; потому что будущие поколения не забудут, потому что их мысли разумны.

ВЫВОДЫ

Были изучены механизмы понимания психологической структуры текста, процесса образования смыслов и их изменения в процессе межличностного взаимодействия в контексте взаимодействия, которое рассматривается в картине диалогического взаимодействия в система читатель-текст-автор.

Благодаря глубокому изучению сущности наследия поэта реализуется вышеупомянутое единство значения и смысл, и только тогда возникает гармония, мудрость великого Абая, которая соответствует ценностям будущих поколений, отчетливо отражает менталитет нового поколения в современном обществе. Мы завершаем словами великого поэта Абая: «Те, кто ищут причину всего», «находят удовольствие в поиске причины всего».

Литература:

1. Джакупов С.М. Психологическая структура процесса обучения. Алматы, 2009. 308 с.
2. Абай. Дүниеде, сірә, сендей маған жар жоқ. Алматы, 1990. 126 с.

3. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: в 2 тт. М.: 1983. Т.2 – 318 с.
4. Доценко Е.Л. Межличностное общение: семантика и механизмы. Тюмень. 1998.- 202 с.
5. Белоусова А.К. Общение в совместной мыслительной деятельности: теоретический анализ проблемы // Личность в деятельности и общении. Ростов-на-Дону, 1997. С.61-84.
6. Комекбаева Л.К. Ұғыну мәселелерін зерттеу. Сборник материалов научно-практической конференции. Талдыкурган. 1999 г. 77 с
7. Исхакова Э.В. Влияние личности преподавателя на духовно-нравственное развитие студента на занятиях «Самопознание» в высшей школе. Самопознание: педагогика Любви и Творчества», Материалы Международных педагогических чтений. – Алматы, 2012. – Т.2 – 195 с.
8. Давлетова А.А., Жумашев К.Б. Элементы Казахстанской системы мировоззрения. Международная конференция «Известия академической науки», Великобритания, 2016 Импакт-фактор РИНЦ

References:

1. Dzhakupov S.M. (2009). *Psychologicheskaya struktura processa obucheniya*. [The psychological structure of the learning process]. Almaty, 308 p.
2. Abay. (1990). *Duniede, sira, sendey magan zhar zhog*. Almaty, 126 p.
3. Leontiev A.N. (1983). *Izbrannye psychologicheskyye proizvedeniya*. [Selected psychological works: in 2 vols]. М.: Vol. 2 - 318 p.
4. Dotsenko E.L. (1998). *Mezhlichnostnoe obschenye semantika i mehanizmy*. [Interpersonal communication: semantics and mechanisms]. Tyumen. - 202 p.
5. Belousova A, K. (1997). *Obzchenye v sovместной myslitel'noy deyatelnosti teretichesky analiz problemy*. [Communication in joint mental activity: a theoretical analysis of the problem] // *Personality in activity and communication*. Rostov-on-Don, P.61-84.
6. Komekbaeva L.K. (1999) [Ugyну maselelerin zertteу]. Collection of materials of the scientific and practical conference. Tal'dykurgan. 77 p.
7. Iskhakova E.V. (2012). *Vlyanye lichnosti prepodavatelya na duhovno-nravstvennoe razvitie studenta na zanyatyah "Samopoznanye" v vysshey shkole*. [The influence of the teacher's personality on the spiritual and moral development of the student in the classroom "Self-knowledge" in higher education]. *Self-knowledge: the pedagogy of Love and Creativity* ", Materials of the International Pedagogical Readings. - Almaty, - Vol. 2 - 195 p.
8. Davletova A.A., Zhumashev K.B. (2016). *Elementy Kazahstanskoy sistemy mirovozzreniya*. [Elements of the Kazakhstani worldview system]. International Conference "Bulletin of Academic Science", Great Britain, Impact Factor RSCI.

УДК 159.923.2

МУҒАЛІМДЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ КҮЙРЕУ МӘСЕЛЕСІ

Тұрманова К.Б.,
"Психология" мамандығының 2 курс студенті
«Кайнар» Академиясы
Бақытқали Г.Б.,
"Психология" мамандығының 4 курс студенті
Академия «Кайнар»

***Аңдатпа.** Қазіргі мұғалімнің алдында ол сыртқы әсер мен шектерді еңсере алатын және өзінің жеке іс-әрекет стилі деңгейінде әлемдік педагогикалық ғылым мен практиканың жетістіктерін біріктіре алатын шынайы тәуелсіз және жауапты тұлға бола алатын жағдайларды алдын-ала ғылыми болжау міндеті тұр. Бұл мақалада педагогтің кәсіби деңгейі, оның құзыреттілігіне (педагогикалық, әлеуметтік-психологиялық, дифференциалды-психологиялық), сондай-ақ кәсіби педагогикалық ойлаудың даму дәрежесінің күйреуінің себептері қарастырылады. Эмоционалды күйзеліс синдромын анықтайтын факторлар да зерттелген.*

***Түйін сөздер:** эмоционалды күйреу, эмоционалды күйзеліс, мұғалімдер мәселесі, әлеуметтік-психология, дифференциалды-психология, педагогикалық психология*

ПРОБЛЕМА ЭМОЦИОНАЛЬНОГО КОЛЛАПСА УЧИТЕЛЕЙ

Турманова К.Б.,
студент 2 курса специальности "Психология"
Академия «Кайнар»
Бақытқали Г.Б.,
студент 4 курса специальности "Психология" Академия «Кайнар»,

***Аннотация.** Перед современным педагогом стоит задача предварительного научного прогнозирования ситуаций, при которых он может стать по-настоящему независимым и ответственным лицом, способным преодолеть внешние влияния и пределы и объединить достижения мировой педагогической науки и практики на уровне собственного стиля деятельности. В данной статье рассматривается профессиональный уровень педагога, причины краха его компетентности (педагогической, социально-психологической, дифференциально-психологической), а также степени развития профессионального педагогического мышления. Изучены также факторы, определяющие синдром эмоционального выгорания.*

***Ключевые слова:** эмоциональный коллапс, эмоциональное выгорание, проблема учителей, социально-психология, дифференциально-психология, педагогическая психология*

THE PROBLEM OF EMOTIONAL COLLAPSE OF TEACHERS

Turmanova K.B.,
2nd year student of the specialty "Psychology" of the Kainar Academy
Bakytkali G.B.,
4th year student of the specialty "Psychology" of the Kainar Academy

***Summary:** The modern teacher faces the task of scientific forecasting in advance of situations in which he can become a truly independent and responsible person who is able to*

overcome external influences and boundaries and combine the achievements of World pedagogical science and practice at the level of his own style of activity. This article discusses the professional level of a teacher, the reasons for the collapse of his competence (pedagogical, socio-psychological, differential-psychological), as well as the degree of development of professional pedagogical thinking. Factors that determine emotional distress syndrome have also been studied.

Keywords: *emotional collapse, emotional distress, teacher's problem, Social Psychology, differential psychology, pedagogical psychology*

Бүкіл әлемдегі білім беру проблемалары басымдыққа ие болады, өйткені олар әр елдің және жалпы планетаның болашағын анықтайды. Біздің алдымызда тек жеке өмір сүруді ғана емес, сонымен қатар басқа адамдардың, мемлекеттердің және бүкіл планетаның саналы өмірін қамтамасыз ете алатын жаңа тұлғаны тәрбиелеудің стратегиялық міндеті тұр.

Жаңа жағдайда кәсіби әдет, білімге жаңа көзқарастардағы белгісіздік, біліксіздік және кейде жеке дәрменсіздік мұғалімнің жеке іс-әрекетін жетілдіруде, оқушымен өзара әрекеттесудің ерекше және гуманистік оқыту технологиясын құруда маңызды психологиялық кедергілер болып табылады.

Педагогикалық іс-әрекеттегі мұғалімнің тұлғасы-мәдениеттің тасымалдаушысы және оны жасаушы, әлемдік педагогикалық тәжірибені қабылдаушы және жасаушы тұлға. Әлемдік стандарттар бойынша қазіргі заманғы мұғалім-бұл проблемалық педагогикалық және сыни тұрғыдан өзіндік ойлау қабілеті бар, алдыңғы қатарлы әлемдік тәжірибеге және оқытудың жаңа технологияларына негізделген, оларды нақты педагогикалық жағдайларда диагностикалық мақсат қою және рефлексия негізінде түсіндіретін көп нұсқалы бағдарламаларды жасаушы шығармашылық тұлға [1].

Кәсіби дайындық процесінде олардың негізінде педагогикалық мамандыққа, педагогикалық қызметтің мақсаттары мен құралдарына мотивациялық-құндылық қатынасы қалыптасады.

Қазіргі мұғалімнің алдында ол сыртқы әсер мен шектерді еңсере алатын және өзінің жеке іс-әрекет стилі деңгейінде әлемдік педагогикалық ғылым мен практиканың жетістіктерін біріктіре алатын шынайы тәуелсіз және жауапты тұлға бола алатын жағдайларды алдын-ала ғылыми болжау міндеті тұр. Педагогтің кәсіби деңгейі оның құзыреттілігіне (педагогикалық, әлеуметтік-психологиялық, дифференциалды-психологиялық), сондай-ақ кәсіби педагогикалық ойлаудың даму дәрежесіне байланысты. Кәсіби шеберлік шығармашылықпен тығыз байланысты. Шынайы педагогикалық шығармашылық жаңалықтың субъективті емес, объективті критерийіне, шығармашылық қызмет нәтижелеріне сәйкес келеді.

Осылайша, педагогикалық іс-әрекеттің негізгі және түпкі нәтижесі-оқушының өзі, оның жеке басын, қабілеттері мен құзыреттілігін дамыту. Әр оқушы объективті түрде жеке тұлға ретінде қайталанбайтындықтан, тиімді педагогикалық іс-әрекет, ең қатаң критерий бойынша, әрине, шығармашылық болып табылады.

Баланың жеке басын жан-жақты дамытуға бағытталған педагогикалық іс-әрекет, егер ол бала мен мұғалімнің табиғатына, мәдениетіне сәйкес құрылса, тиімдірек болады.

Педагогикалық іс-әрекет барысында мұғалім мен бала арасында ерекше байланыс пайда болады, онда қатысушылар әлемге өз көзқарастарын сезінеді. Педагог пен бала мәдениеттерінің диалогы контекстіндегі педагогикалық іс-әрекеттің міндеті екі түрлі: бір жағынан, балаға тән ойлау тәсілдерін, ұстанымын, әлем бейнесін нығайту, дамыту; екінші жағынан, басқа мәдениетпен (ересек адам) өзара іс-қимылды ұйымдастыру.

Педагогика ғылымында мұғалім мен баланың өзара әрекеттесуінің екі түрі бар: субъект-объект және субъект-субъект [2].

Субъект-Объектілік қатынастар. Педагогикалық іс-әрекетте пән ретінде мұғалім, ал объект ролінде оқушы (бала) әрекет етеді.

Мұғалім педагогикалық іс-әрекеттің субъектісі ретінде Мақсат қою, белсенділік, педагогикалық өзін-өзі тану, өзін-өзі бағалаудың жеткіліктілігі және шағымдар деңгейі және т.б. сипатталады. Интеллектуалды субъективті-объективті өзара әрекеттесу кезінде балалардың жағымды қасиеттері қалыптасады және бекітіледі: еңбекқорлық, тәртіп, жауапкершілік; бала білім алу тәжірибесін жинақтайды, жүйені, іс-әрекеттің реттілігін игереді. Бастамашылық талап етілмейтін жағдай, тәуелсіздікті шектеу көбінесе жеке тұлғаның жағымсыз жақтарын қалыптастырады. Мұғалім өз оқушыларын өте біржақты, негізінен мінез-құлық нормалары мен ұйымдастырылған қызмет ережелеріне сәйкестік/сәйкессіздік тұрғысынан "көреді".

Субъективті-субъективті қатынастар балалардың ынтымақтастық, бастамашылық, шығармашылық қабілеттерін, қақтығыстарды сындарлы түрде шеше алатындығын дамытуға ықпал етеді.

Ойлау процестерінің, қиялдың күрделі жұмысы белсендіріледі, білім белсендіріледі, қажетті әдістер таңдалады, әртүрлі дағдылар сыналады. Барлық іс-шаралар бала үшін жеке мәнге ие болады, белсенділік пен тәуелсіздіктің құнды көріністері қалыптасады, олар субъективті позицияны тұрақты нығайтумен оның жеке қасиеттеріне айналуы мүмкін. Пән-пәннің өзара әрекеттесуімен мұғалім өз оқушыларын жеке түсінеді, мұндай өзара әрекеттесу жеке тұлғаға бағытталған деп аталады. Жеке тұлғаға бағытталған мұғалім баланың өзінің "өзін" басқа адамдармен және әлеммен қарым-қатынасында оның әртүрлілігінде тану, өз іс-әрекеттерін түсіну, олардың басқаларға да, өзіне де әсерін болжау қабілетін дамытуға барынша ықпал етеді. Мұндай өзара әрекеттесудегі педагогикалық қызмет диалогтық сипатта болады.

Күйіп қалу синдромы ("эмоционалды жану") өз міндеттерін орындау кезінде адамдармен тығыз қарым-қатынас жасауға мәжбүр болған адамдардың кәсіби деформациясының нақты түрі [3].

Эмоционалды күйзеліс синдромы көрінеді:

а) немқұрайдылық, эмоционалдық сарқылу, сарқылу сезімі (адам жұмысқа бұрынғыдай беріле алмайды);

б) адамгершілікке жатпау(өз әріптестері мен клиенттеріне жағымсыз қарым-қатынасты дамыту);

в) кәсіби тұрғыдан теріс өзін-өзі қабылдау-бұл кәсіби шеберлік сезімінің болмауы.

Эмоционалды күйзеліс синдромында жеке, рөлдік және ұйымдастырушылық маңызды рөл атқаратын үш негізгі фактор бар [4].

Жеке фактор. Жасы, отбасылық жағдайы, осы жұмыстың тәжірибесі сияқты айнымалылар эмоционалды күйзеліске әсер етпейді. Бірақ әйелдер ерлерге қарағанда эмоционалды сарқылуды дамытады, оларда мотивация (жалақыға қанағаттану) мен синдромның дамуы арасындағы байланыс жоқ, егер жұмыс мотиві ретінде жұмыстың маңыздылығымен, кәсіби өсуге қанағаттанушылықпен байланыс болса. Сезініп отырған жетіспеушілігі дербестік "күюге" көп ұшырайды.

Рөлдік фактор. Рөлдік жанжал, рөлдік белгісіздік және эмоционалды күйзеліс арасында байланыс орнатылды. Таратылған жауапкершілік жағдайындағы жұмыс эмоционалды жану синдромының дамуын шектейді, ал олардың кәсіби әрекеттері үшін анық емес немесе біркелкі емес жауапкершілік болса, бұл фактор айтарлықтай төмен жұмыс жүктемесімен де күрт артады. Бірлескен күш-жігер үйлестірілмеген, іс-әрекеттердің интеграциясы жоқ, бәсекелестік бар кәсіби жағдайлар эмоционалды күйзелістің дамуына ықпал етеді, ал сәтті нәтиже келісілген әрекеттерге байланысты болады.

Ұйымдастырушылық фактор. Күйіп қалу синдромының дамуы қарқынды психоэмоционалды белсенділіктің болуымен байланысты: қарқынды қарым-қатынас, оны эмоциялармен нығайту, алынған ақпаратты қарқынды қабылдау, өңдеу және түсіндіру және шешім қабылдау. Эмоционалды күйзелісті дамытудың тағы бір факторы-бұл қызметтің тұрақсыздандырушы ұйымдастырылуы және дисфункционалды психологиялық

атмосфера. Бұл анық емес жұмысты ұйымдастыру және жоспарлау, қажетті қаражаттың жетіспеушілігі, бюрократиялық сәттердің болуы, өлшенбейтін мазмұны бар бірнеше сағаттық жұмыс, "басшы бағынышты" жүйесінде де, әріптестер арасында да қақтығыстардың болуы.

Эмоционалды күйзеліс синдромын анықтайтын тағы бір фактор-қарым-қатынас саласындағы кәсіпқоймен (ауыр науқастар, жанжал сатып алушылар, "қиын" жасөспірімдер және т.б.) айналысатын психологиялық қиын контингенттің болуы.

Қазіргі мектептің маңызды мәселелерінің бірі-35-40 жастан асқан адамдар жиі ұшырайтын мұғалімдердің эмоционалды күйзелісі. Олар жеткілікті педагогикалық тәжірибе жинап, өз балалары өсіп келе жатқанда және кәсіби салада күрт өсуді күтуге болатын уақытта құлдырау болады. Адамдарда жұмысқа деген ынта-жігер айтарлықтай төмендейді, көздің жарқырауы жоғалады, теріс және шаршау артады. Біз талантты педагогтың осы себеппен кәсіби тұрғыдан жарамсыз болып қалатын жағдайларды байқадық. Кейде мұндай адамдардың өздері мектептен кетеді, мамандығын өзгертеді және өмір бойы балалармен қарым-қатынасты сағынады [5].

Эмоционалды күйзеліс жағдайында мұғалімдерге психологиялық қолдау мектеп психологының мұғалімдермен жұмысындағы басым бағыт болуы керек деп санаймыз. Оны жұмыстың басқа компоненттері кейінірек өсетін негіз ретінде қарастыруға болады, мысалы, тұлғаға бағытталған оқытуды ұйымдастыруға көмектесу, психологиялық ағарту және т.б. мұндай негізсіз психологтардың барлық басқа әсерлері іс жүзінде пайдасыз болып көрінеді, ал кейбір жағдайларда олар мұғалімдердің агрессиясын тудыруы мүмкін.

Эмоционалды күйзеліс жағдайы әдетте келесі сезімдерге, ойларға, әрекеттерге сәйкес келеді [6].

Сезімдер: бәрінен шаршау, депрессия, сенімсіздік, тілектердің болмауы, қателіктерден қорқу, белгісіз бақыланбайтын жағдайлардан қорқу, жеткілікті күшті емес, кемелді болып көрінуден қорқу.

Ойлар: өзіне қатысты іс-әрекеттердің әділетсіздігі, қоғамдағы өз позициясының лайықсыздығы, басқалардың өз еңбек күштерін жеткіліксіз бағалауы, өздерінің жетілмегендігі туралы [7].

Әрекеттер: өзгелерге және өзіне қатысты сын, байқауға деген ұмтылыс немесе, керісінше, көрінбейтін, бәрін өте жақсы жасауға ұмтылу немесе мүлдем тырыспау.

Ең маңызды фактор өзін-өзі бағалаудың төмендеуі деп атауға болады. Сондықтан, мұндай адамдар үшін әлеуметтік салыстыру жағдайлары стрессті болып табылады. Сыртқы жағынан, бұл оның мәртебесіне қанағаттанбау, әлеуметтік тұрғыдан табысты адамдарға нашар жасырылған тітіркену (қызғанышқа дейін) ретінде көрінеді. Олардың жетістіктері кездейсоқ деп түсіндіріледі, сондай-ақ олармен салыстыру мүмкін емес [8].

Көптеген жағдайларда, өзін-өзі бағалаудың төмендеуінен, жұмысбастылық, табысқа жетудің жоғары мотивациясы, кемелділікке дейін, бәрін жасауға және әрқашан өте жақсы, жақсырақ жасауға деген ұмтылыс пайда болады. Еңбек нәтижелерінің кез-келген төмендеуі, тіпті объективті себептерге байланысты, дұрыс емес реакция тудыруы мүмкін: өзіне және оның депрессиялық тәжірибелеріне барудан бастап, кінәліні іздеуге және оған өткір агрессивті жарқылдарды жіберуге дейін.

Келесі ерекшелігі-интроверсияға бейімділік, мүдделердің ішкі әлемге бағытталуы. Сыртқы жағынан, бұл эмоционалды жақындық, байланыстарды ресімдеу ретінде көрінеді. Рөлден шығу қажеттілігі туындаған кез-келген жағдай, мысалы, спорттық мерекеге қатысу немесе тренингке қатысу агрессияға дейін қатты алаңдаушылық тудырады [9].

Алайда эмоционалды күйіп қалу үшін ішкі алғышарттар жеткіліксіз. Бұған жұмысты ұйымдастыруға және қоғамның әлеуметтік-мәдени жағдайларына байланысты сыртқы факторлар қосылуы керек [10].

Ұйымда үш тармақты бөлуге болады. Олардың бірі-көшбасшылықтың тиімсіз стилі: тым қатал "еркек" немесе тым жұмсақ "әйел", көбінесе бұлдыңғыр және бақылаусыз эмоционалды. "Ер" көшбасшылық стилі адамдарға қажетті эмоционалды қолдау

көрсетпейді, сенімсіздік сезімін күшейтеді. Ал" әйел " алаңдаушылық деңгейін төзімсіздікке дейін көтереді, өйткені белгісіз талаптар перфекционизмнің жүзеге асырылуына қауіп төндіреді, демек, өзінің жеке басының тұтастығы [11].

Уақытша тапшылық жағдайында жұмыс істеу перфекционизмге де қауіп төндіреді. Мұндай адамдар бәрін жақсы жасауға тырысатындықтан, уақыттың жетіспеушілігі оларды эмоционалды ғана емес, сонымен қатар физикалық жүктеме мен психосоматиканың пайда болуына әкеледі [12].

Үшінші мәселе-қолдау көрсете алатын, күшті "біз" - ге қосылу арқылы адамның "өзін" күшейтуге ықпал ететін және эмоционалды күйзеліс қаупін төмендететін тығыз әлеуметтік ортаның болмауы.

Педагогикалық іс-әрекет практикасы мұғалімнің қасиеттері мен оқу іс-әрекетінің талаптары арасындағы арақатынасқа қатысты бірқатар нормаларды әлдеқашан орнатқан. Дегенмен, адамның жеке тұлғалық ерекшеліктерінің кешені кез-келген еңбек түрінің талаптарын ішінара қанағаттандыра алады. Кәсіби қызмет үшін қажетті қасиеттер мен қолма-қол ақшаның жеке ерекшеліктері арасындағы сәйкессіздік еңбек функцияларын тиімді орындау үшін оларды өтеу қажеттілігіне әкеледі.

Педагогикалық психология үшін жеткіліксіз дамыған қасиеттер мен қабілеттердің орнын толтыру арқылы оқытудың сәттілігін қамтамасыз ету мәселесі өте маңызды. Әрбір нақты жағдайда бұл мәселенің практикалық шешімі осы адамның белгілі бір іс-әрекетке қаншалықты қолайлы екендігі туралы жауап беруі керек. Сондықтан мұғалімдердің эмоционалды күйзелісі мәселесі әртүрлі ғылыми-теориялық және практикалық жұмыстарда кеңінен қамтылды. Мұғалімдердің кәсіби жұмысы өте жоғары эмоционалды қарқындылықпен сипатталады. Оқытушылық және педагогикалық жұмыстың көптеген ерекшеліктері мен қиындықтарының ішінде оның жоғары психикалық шиеленісі жиі ерекшеленеді. Сонымен қатар, тәжірибе мен жанашырлық қабілеті мұғалім мен тәрбиешінің кәсіби маңызды қасиеттерінің бірі ретінде танылады. Барлық осы ерекшеліктер эмоционалды күйіп қалу синдромын (sev) қалыптастыруға ықпал етуі мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Психологиялық тесттердің үлкен энциклопедиясы. М.: Эксмо баспасы, 2005. 416 б.
2. Л.И.Божович., Жеке тұлғаны қалыптастыру мәселелері. 2-ші басылым. М.: "Практикалық психология институты" баспасы, Воронеж: "МОДЭК" ҰЕҰ, 1997. 352 б.
3. Выготский Л.С. Педагогикалық психология. М.: Педагогика-Баспасөз, 1996. – 536 б.
4. Давыдов В.В. Дамыта оқыту теориясы,. М.: ИНТОР, 1996.544 Б.
5. И.В.Долгополова., Бастауыш сынып мұғалімдері мен бастауыш сынып оқушыларының іс-әрекет стилі туралы // Верхнекамский регион: экономикалық, әлеуметтік, тарихи-мәдени мәселелер: аймақтық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Березники, 2002. Б. 202 205.
6. Педагогикалық конфликтология негіздері. М.: Ресей педагогикалық қоғамы, 1995.184 Б.
7. Қысқы И.А. Педагогикалық психология: оқу. жәрдемақы.Ростов н / ж: "Феникс" баспасы, 1997. 480с.
8. Ильин Е.П. Эмоциялар мен сезімдер. СПб.: Петр, 2002. 752 б.
9. Кузьмина Н.В., Оқытушы мен өндірістік оқыту шебері тұлғасының кәсібилігі. М.: Жоғары. Шк., 1990.119 Б.
10. Кухарев Н.В., Кәсіби жетілу жолында: мұғалім үшін. М.: ағартушылық, 1990.159 Б.
11. Крутецкий В.А. Оқушыларды оқыту және тәрбиелеу психологиясы. М., 1976.

12. Ксензова Г.Ю., Мұғалімнің бағалау қызметі. Оқу.- әдіс. жәрдемақы. М.: Ресейдің педагогикалық қоғамы, 1999. 121 б.

References:

1. A large Encyclopedia of psychological tests. Moscow: Eksmo publishing house, 2005. 416 P.
2. L. I. Bozhovich., Problems of personality formation. 2nd edition. Moscow: publishing house" Institute of practical psychology", Voronezh: NGO" MODEK", 1997. 352 P.
3. Vygotsky L. S. pedagogical psychology. Moscow: pedagogy-Press, 1996. - 536 P.
4. Davydov V. V. eeorია of developing learning,. MOSCOW: INTOR PUBL., 1996.544 P.
5. I. V. Dolgopolova., On the style of activity of primary school teachers and primary school students // Verkhnekamsky region: economic, social, historical and cultural problems: materials of the regional scientific and practical conference. Berezniki Publ., 2002.P. 202 205.
6. Fundamentals of pedagogical conflictology. Moscow: Russian pedagogical society, 1995.184 P.
7. Winter I. A. pedagogical psychology: reading. benefits.Rostov B / A: Phoenix Publishing House, 1997. 480s.
8. Пуйн E. P. emotions and feelings. SPB.: Peter, 2002. 752 P.
9. Kuzmina N. V., professionalism of the teacher and master of industrial training. M.: Higher. SK., 1990.119 P.
10. Kukharev N. V., on the way to professional maturity: for a teacher. Moscow: enlightenment publ., 1990.159 P.
11. Krutetsky V. A. psychology of teaching and educating students. Moscow, 1976.
12. Ksenzova G. Yu., Teacher's assessment activities. Reading.- method. benefits. Moscow: pedagogical Society of Russia, 1999. 121 P.

УДК: 51.7

БІЛІМ БЕРУ МАҚСАТЫНДАҒЫ GEOGEBRA КОМПЬЮТЕРЛІК БАҒДАРЛАМАСЫН МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУДЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ

Нағыметова Г.Т.,
математика пәнінің оқытушысы
«Кайнар» Академиясының колледжі

Аңдатпа. Қазіргі жаһандану үдерісінде білім алушыларға математиканы оқытуды әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолданып үйрету үлкен маңызға ие. Соның ішінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) қолдану білім алушылардың математикаға деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, шығармашылық қабілеттерін дамытуға әсер етеді. Педагогтың білім беру процесі кезінде цифрлық білім беру ресурстарын оңтайлы оқу құралы ретінде пайдалануы маңызды мәселе. Осы орайда мақалада математиканы оқыту процесінде оқу материалының визуализация мүмкіндігін қолдану үшін қажетті Geogebra компьютерлік бағдарламасының артықшылықтары мен мүмкіншіліктері айқындалған.

Geogebra компьютерлік бағдарламасын пайдалану арқылы білім алушының эксперименттік, зерттеушілік және репродуктивті жұмыспен айналысуларына мүмкіндік пайда болатындығы көрсетілген. Сонымен қатар, кейбір геометрия есептерін шығару барысында Geogebra компьютерлік бағдарламасын пайдаланудың әдістері келтірілген.

Түйін сөздер: ақпараттық-технологиялар, алгоритм, динамика, геометрия, компьютерлендіру.

ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОМПЬЮТЕРНОЙ ПРОГРАММЫ GEOGEBRA ДЛЯ ОБРАЗОВАНИЯ ПО МАТЕМАТИКЕ

Нагыметова Г.Т.,
преподаватель математики
колледж Академии «Кайнар»

Аннотация. В сегодняшнем процессе глобализации важно научить студентов использовать математику по-разному. В частности, использование информационных и коммуникационных технологий (ИКТ) не только повышает интерес учащихся к математике, но и способствует развитию творческих способностей. Учителям важно использовать цифровые образовательные ресурсы как оптимальное средство обучения в учебном процессе. В связи с этим в статье определены преимущества и возможности компьютерной программы GeoGebra, которые необходимы для использования возможности визуализации учебного материала в процессе обучения математике.

Показано, что использование компьютерной программы Geogebra позволяет студентам заниматься экспериментальной, исследовательской и репродуктивной работой. Кроме того, есть способы использовать компьютерную программу Geogebra для решения некоторых геометрических задач.

Ключевые слова: информационные технологии, алгоритмы, динамика, геометрия, компьютеризация.

ADVANTAGES OF USING GEOGEBRA COMPUTER SOFTWARE FOR MATH EDUCATION

Nagymetova G.T.,
math teacher
college «Kainar»

Resume: In today's globalization process, it is important to teach students to use mathematics in different ways. In particular, the use of information and communication technologies (ICT) not only enhances students' interest in mathematics, but also fosters creativity. It is important for teachers to use digital educational resources as the best teaching tool in the educational process. In this regard, the article identifies the advantages and capabilities of the Geogebra computer program, which are necessary to use the visualization of educational material in the process of teaching mathematics.

It is shown that the use of the Geogebra computer program allows students to engage in experimental, research and reproductive work. In addition, there are ways to use the Geogebra computer program to solve some geometry problems.

Keywords: information technology, algorithms, dynamics, geometry, computerization.

Білім мен ғылымға аса мән беріліп, басты назарға қойылып отырған заманда, болашақ білікті мамандарды осы заман талабына сай тәрбиелеу – әр педагогтың алдына қойған мақсаты. Еліміздің ертеңі жастардың қолында, оларға жоғары дәрежеде білім беру туралы Тұңғыш Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев «Әлемдік стандартқа сәйкес ақпараттық технологиялардың көмегімен жаңа білім беру қажет» деп, қазіргі кезеңде ақпараттық технологияға білім беру жүйесінің бет бұрып жатқанын ескерткен болатын. Соңғы уақытта мектепте, жоғары оқу орындарында математика курсы оқытуға компьютерлік қолдау кең көлемде көрсетілуде. Білім берудің компьютерлік ресурстарын пайдалану

оқушылар мен студенттердің оқу материалының игерілу саны мен сапасын айтарлықтай арттыра алады. Компьютерлік ресурстарды пайдалану бойынша отандық және шетелдік әріптестердің тәжірибелерін талдай отырып, математикалық пәндерді компьютерлендіру саласында, атап айтқанда геометрияда теориялық және практикалық маңызы бар белгілі тәжірибе жинақталған, нәтижелер алынған деген қорытынды жасауға болады. Негізінде, алгоритмдеу бөлімін оқып-үйрену барысында, сондай-ақ қолданбалы бағдарламалық қамтамасыз етуді оқу барысында геометриялық есептерді заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологиялық құралдарының мүмкіндігін пайдалана отырып шешсе тиімдірек болады. Мұндай есептерді шешу барысында мұғалім оқушылардан немесе студенттерден жүйелі түрде қадамдардың нақты реттілігін талап ету арқылы, олардың бойында алгоритмдік мәдениет элементтерін тиімді түрде қалыптастыра алады. Бұл тапсырмалар пәнаралық сипатта болғандықтан, білім берудің ең тиімді түрлерінің бірі информатика және геометрия сабақтарынан біріктірілген сыныптан тыс сабақтарда пайдалануға болады.

Цифрлық ресурстардағы бейнекөріністер сабақты қызықты етіп жандандыра түседі, олар оқушылардың қызығушылығын арттырып, шығармашылық қабілетін дамытуға септігін тигізеді. Қазіргі таңда интернет желісінде еркін таралған цифрлық ресурстарды әзірлеуге арналған бағдарламалар өте көп, олардың ішінде ең қолайлы, келешегі мол жүйе – GeoGebra компьютерлік программасы. Бұл программа оқушылардың геометрияға деген қызығушылығын арттыруға көмегін тигізеді. Оқушылардың визуализация жасай алуына және оны GeoGebra компьютерлік программасына салу арқылы теоремаларды қызыға отыра дәлелдеулеріне мүмкіндік береді.

Барлық геометриялық салулары нақты амалдардың реттілігі арқылы берілген, ол компьютерлік программалармен салуды жеңілдетіп, тиімділігі мен сапасын жоғарылатуға мүмкіндік береді. Мұнда геометрияны оқытуда пайдалануға арналған, сапалы және стереометриялық сызбаларды жасауға мүмкіндік беретін арнайы тағайындалған интерактивті геометриялық бағдарламаларға қызығушылық артады. Олардың ішіндегі ең танымалысы - GeoGebra бағдарламасы. GeoGebra геометриялық модельдеуде және проекциялық геометрия есептерін шешуде өте ыңғайлы құрал. Онда салулардың барлық түрлерін, сапалы планиметриялық және стереометриялық сызбалар сызуға болады. Мұнда нүктелермен, векторлармен, сызықтармен, математикалық функциялармен құрылымдар құруға болады, сосын оларды динамикалы өзгерте отырып анимация құруға болады. Ішінде 3D пішімінде енгізе аламыз, содан кейін оларды динамикалық түрде басқара отырып, бастапқы берілген мәндерді өзгеріссіз сақтай отырып, теңдеулер енгізу және координаттарды басқару мүмкіндігі бар.

GeoGebra бұл тегін, кросс-платформалық динамикалық математика, білім берудің барлық деңгейлеріне арналған бағдарлама, соның ішінде геометрия, алгебра, кестелер, графикалар, статистика және арифметика бір пайдалануға оңай бағдарлама. Оның үстіне, функциялармен жұмыс істеу мүмкіндіктеріне бай бағдарламалар (график құру, есептеу түбірлер, экстремалдар, интегралдар және т.б.) кіріктірілген тілдік командалар бар (айтпақшы, олар геометриялық конструкцияларды басқаруға мүмкіндік береді). Бағдарламаны Маркус Хохенвартер Java тілінде жазған (үлкен операциялық жүйелер саны). 39 тілге аударылған және қазір өте танымал бағдарлама. GeoGebra-бұл математика саладағы білім беру қажеттіліктері үшін арнайы әзірленген бағдарлама. Ол болуы мүмкін функциялардың жеткілікті кең жиынтығын қамтамасыз етеді. Бұл бағдарлама арифметика, геометрия, алгебра, статистика және т.б. салаларды әртүрлі деңгейде оқытуға қолданылады. GeoGebra бағдарламасы диаграммаларды құруға және орындауға болатын барлық қажетті құралдар және әртүрлі есептеулерді қамтиды. Бағдарлама функциялардың графиктерін, қисық сызықтарды, конустық қималар және нүктелердің геометриялық орналасуын бейнелейді. Есептерге келетін болсақ, GeoGebra-да матрицалармен әрекеттерді орындауға болады, күрделі сандармен есептеулер, қисықтардың қиылысу нүктелерін іздеу, жуықтау берілген типтегі қисық нүктелерінің

жиыны және статистикалық функциялармен жұмыстар жасауға болады. Оқу процесінде пайдалы болатын GeoGebra функциясының бірі – интерактивті бейнероликтер. Яғни, бағдарламаны бейне процеске айналдыруға болады. Бұл функциялардың барлығына интуитивті интерфейс арқылы қол жеткізуге болады, оны түсіну тіпті студентке де оңай болады. Сондықтан бағдарлама қарапайым және пайдалану өте жеңіл. GeoGebra компьютерлік бағдарламасын пайдалана отырып, геометрияны оқыту технологиясы өзінің өміршеңдігін көрсетті және дәстүрлі оқыту жүйесіне қарағанда бірқатар артықшылықтарды көрсетті:

1. Интерактивті геометриялық GeoGebra бағдарламасын пайдалану студенттерге жеңіл және дәстүрлі құралдарды қолданумен салыстырғанда бұл бағдарлама өте тиімді болып табылады.

2. GeoGebra бағдарламасы тек сызбаларды ғана емес, сонымен қатар осы объектілер арасындағы көрсетілген қатынастарды сақтай отырып, өзгертуге болатын геометриялық объектілердің көрнекі үлгілерін құруға мүмкіндік береді;

3. GeoGebra бағдарламасы модельді құрудың және өзгертудің қарапайымдылығы, оның көрнекілігі студенттердің ғылыми-зерттеу іс-әрекетін ынталандырады, демек, оқытудың зерттеушілік тәсілін жүзеге асыруға мүмкіндік береді;

4. GeoGebra бағдарламасымен жұмыс істеу формасының өзі оқуға белсенділікке негізделген тәсілді жүзеге асыруға ықпал етеді;

5. GeoGebra бағдарламасын пайдалану оқытудың сараланған тәсіліне мүмкіндік береді: әрбір студент өзіне қолайлы қарқынмен жұмыс істейді. Бұл ретте мұғалімнің оқу-танымдық іс-әрекетінің әртүрлі деңгейлерінде (репродуктивтіден шығармашылыққа дейін) жеке тапсырмалар беруге мүмкіндігі бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Есенғабылов І.Ж. Оқушылардың жеке басының интеллектуалды дамуына ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың әсері // ҚР ҰҒА хабарлары, Физика-математика сериясы. - 2015. - № 6. - Б.138-143.

2. Рахымжанова Л.Б. Информационные и коммуникационные технологии – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 297 б.

3. Компьютерная среда обучения "Геометрия 7-9" и способы их применения// Информатика - исследования и инновации. - СПб., 2009. - Вып.3.- С. 95-100.

4. Брановский Ю.С. Методическая система обучения предметам в области информатики студентов нефизико-математических специальностей в структуре многоуровневого педагогического образования: дис. ... докт.пед. наук: 13.00.08 / МГПУ. - М., 1996. – 250 с.

References:

1. Esengabylov I.Zh. Influence of information and communication technologies on intellectual development of students // Bulletin of NAS RK, Physics and Mathematics series. - 2015. - № 6. - P.138-143.

2. Rakhimzhanova LB Information and communication technologies - Almaty: Kazakh University, 2018. - 297 p.

3. Computer environment of teaching "Geometry 7-9" and methods of their application // Informatics - research and innovation. - СПб., 2009. - Вып.3.- С. 95-100.

4. Branovsky Yu.S. Methodical system of teaching subjects in the field of computer science for students of non-physical and mathematical specialties in the structure of multilevel pedagogical education: dissertation. ... Ph.D. Science: 13.00.08 / MGPU. - M., 1996. - 250 p.

УДК: 004.43

WEB-БЕТТЕРДІ ӨЗІРЛЕУ

Рахман А.К.,
информатика пәнінің оқытушысы
«Кайнар» Академиясының колледжі

Аңдатпа. Бұл мақалада веб-өзірлеу сияқты бағдарламалау саласы талданады. Ол екі кіші түрге бөлінеді: артқы және алдыңғы. Бұл мақалада веб-сайттың сыртқы қабығы деп аталатын алдыңғы жағының құрамдас бөліктері қарастырылады. Жақсы интерактивті және жауап беретін веб-сайттар құрудың негізгі құралдары қарастырылады. Сайттарды құруға арналған негізгі бағдарламалау тілдерін, сондай-ақ арнайы кітапханаларды қарастыру кодты жазуды жеңілдету. Жұмыс мәтінде HTML гипермәтіндік белгілеу тілі, CSS стиль тілі, JavaScript тілі, сонымен қатар jQuery және Ajax кітапханасы қолданылады.

Түйін сөздер: веб-дизайн, сайттар, html, css, javascript, jquery, ajax.

РАЗРАБОТКА WEB-СТРАНИЦ

Рахман А.К.,
преподаватель информатики
колледж Академии «Кайнар»

Аннотация. Он делится на два подвида: задний и передний. В этой статье рассматриваются компоненты передней панели, называемые внешней оболочкой веб-сайта. Рассматриваются основные инструменты для создания хороших интерактивных и отзывчивых веб-сайтов. Рассмотрение основных языков программирования для создания сайтов, а также специальных библиотек облегчает написание кода. В тексте работы используется язык гипертекстовой разметки HTML, язык стилей CSS, язык JavaScript, а также библиотека jQuery и AJAX.

Ключевые слова: веб-дизайн, сайты, html, css, javascript, jquery, ajax.

WEB PAGE DEVELOPMENT

Rahman A.K.,
informatics teacher
College of the Academy "Kainar"

Annotation. This article analyzes such an area of programming as web development. It is divided into two subspecies: posterior and anterior. This article discusses the front panel components, called the outer shell of a website. The main tools for creating good interactive and responsive websites are considered. Considering the main programming languages for creating websites, as well as special libraries, makes it easier to write code. The text of the work uses the HTML hypertext markup language, CSS style language, JavaScript language, as well as the jQuery and AJAX library.

Keywords: web, design, website, workbench, html, css, javascript, jquery, ajax.

Веб-өзірлеу-сұранысқа ие және қызықты бағдарламалау саласы және ол екі түрге бөлінеді: алдыңғы және артқы. Бэк-энд өзірлеуші сервер жағындағы бағдарламалық кодпен айналысады, яғни деректерді өңдеумен, сақтаумен және берумен айналысады. Алдыңғы қатарлы маман қолданушы браузерде өзара әрекеттесетін сыртқы функционалдылықты дамытады. Майданның кейбір компоненттері туралы сөйлесейік.

Бірінші компонент-HTML гипермәтіндік белгілеу тілі (Hyper Text Markup Language). Осы тілдің көмегімен веб-беттің құрылымын белгілеу жүзеге асырылады. Ол элементтердің жиынтығы ретінде ұсынылады, олардың әрқайсысының басы мен соңы арнайы тегтермен белгіленеді (мысалы, "<html></html>").

Ашу тегтері көбінесе элементті егжей-тегжейлі сипаттайтын атрибуттармен жабдықталған. Атрибуттар веб-беттегі элементтерге ыңғайлы қол жеткізу үшін идентификаторлар мен сыныптарды белгілейді. Идентификатор әрқашан жеке болып табылады және кодта оның атауын қайталауға болмайды, сынып болуы мүмкін әр түрлі элементтер бірдей. Мысалы, "<P id='psuti' class='university'> Мемлекеттік телекоммуникация және информатика университеті</p>". Бұл жағдайда мазмұн университеттің атауы болып табылады, бірегей идентификатор осы тегтің мазмұны не екенін нақты көрсетеді, ал сынып бұл жағдайда "университеттер класын" анықтайды. Осылайша, университеттерді анықтайтын сыныпты код мәтінінде бірнеше рет қолдануға болады, ал идентификатор жеке болады және кодта біз оны енді кездестірмейміз. HTML-де блоктарды құруға мүмкіндік беретін тег бар ("<div></div>"). Блоктар-бұл сайтты орналастыру кезінде өте пайдалы құрал, олардың көмегімен мазмұнды веб-бетте қалағаныңызша және кез келген жерде таратуға болады. Бұл блоктың орналасуын, оның сыртқы түрін, сондай-ақ оның мазмұнын білдіреді.

Екінші компонент-CSS стильдерінің каскадты кестелері (Cascading Style Sheets). Стиль кестелерін қолдана отырып, құжаттың сыртқы түрі қалыптасады. Оларды қолдана отырып, беттегі элементтердің мазмұны қалай көрсетілетінін көрсететін ережелер орнатылады. CSS ережелері екі

Компоненттен тұрады: селекторлық және блок хабарландырулар фигуралы жақшада. Селекторлар-бұл белгілі бір тегке, идентификаторға немесе сыныпқа үндеу. Хабарландырулар блогында біз өзгерткіміз келетін қасиеттер мен олардың мәндері орналастырылған. Мысалы, блоктың ені, биіктігі және параққа орналасуы, фонмен орнатылған сурет, мәтін өлшемі, қаріп және т.б.

Стильдер файлы HTML-ге "сілтеме" тегімен қосылады, ол "Бас" тегінің ішінде орналасады: "<link href='стили.css' rel='stylesheet'>».

Үшінші компонент-JavaScript тілі. Бұл тіл веб-беттерге қосымша интерактивтілік қосуға, параққа жауап беруге мүмкіндік береді пайдаланушының әрекеттері. JavaScript тілі кейіннен оларды өзгерту үшін (элемент қосу, жою, ауыстыру және т.б.) тегтердің, идентификаторлардың немесе сыныптардың атаулары арқылы мазмұнға қол жеткізеді. Мысалы, кестеге баған қосу үшін алдымен кестеге, содан кейін әр жолға цикл арқылы әр жолда "td" элементін құру үшін кіру керек.

JavaScript арқылы ережелерді бағдарламалау (браузер сөзсіз орындайтын ережелер) және оқиғаларға жауап беру (батырмананы немесе сілтемені басу, веб-бетті толық жүктеу кезіндегі әрекеттер, деректерді қалыпқа енгізу және т.б.) жүзеге асырылады. Слайд-шоуды көрсету, бет фрагментін қайта жүктеу, деректерді сүзу – бұл тіл арқылы бағдарламаланатын тағы басқалар.

Javascript файлы қосу "body" жабу тегінің алдында "сценарий" тегімен жасалады: "<сценарий src='қосу.js'></script>».

Алдыңғы кезеңді зерттеудің қызықты кезеңі-құжаттың Объектілік моделімен (DOM) танысу. DOM HTML немесе JavaScript бөлігі емес. Бұл модель бізге шолғыштың веб-бетті қалай құратынын және оның мазмұнына қалай қол жеткізуге және өзгертуге болатындығын түсіндіреді. DOM ағашында түйіндердің 4 түрі бар: құжат түйіні (құжат нысаны бүкіл бетті білдіреді), элементтер түйіндері (HTML тегтері арқылы жүгіну), мәтіндік түйіндер (элемент Түйініне сілтеме жасай отырып, біз мәтінге қол жеткіземіз) және атрибуттар түйіндері (тег атрибуттары – id және class)

jQuery кітапханасы JavaScript-ке қатысты көптеген мәселелерді тез шешуге мүмкіндік береді. Ол барлық негізгі үйлесімділікті қамтамасыз етеді Dom-ға қарағанда элементтерге жеңілдетілген қол жетімділік береді, кітапхана әдістері бет құрылымын

жаңартуды, элементтерді анимациялауды және оларды кодтың бір жолында іздеуді қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, jQuery-дің арқасында браузерлердің ескі нұсқаларын қолдау үшін қосымша код жазу қажет емес, өйткені кітапханада оқиға өңдеушілерін қосу әдістері бар. Сіз бұл кітапханасыз тек JavaScript-ті қолдана аласыз, бірақ jQuery береді кодты жазуды жеңілдету мүмкіндігі.

Егер беттің белгілі бір жеріне деректерді толық қайта жүктеместен жүктеу қажет болса, Ajax (Asynchronous JavaScript and XML) көмекке келеді.

Мысал ретінде іздеу жолына мәтін енгізу аяқталғанға дейін Сұрау мысалдарын көрсететін Google іздеу болады. Осылайша жылдамдық артады өзара әрекеттесу. Деректер тезірек жүктеледі, веб-бет толығымен қайта жүктелмейді және әлі де пайдалануға болады [1, 374].

Жұмыс тәртібі келесідей: браузер серверге сұрау жібереді, сервер жауапты деректер форматтарының біріне қайтарады (HTML, XML, JSON), олар браузер бетті өңдейді және қосады.

Алдыңғы жағын игеру үшін эстетикалық әдемі өнімдер жасай алу үшін көп нәрсені, соның ішінде дизайн негіздерін үйрену керек. Бірақ егер сіз тілдерді үйреніп, негізгі кітапханаларды түсінсеңіз, сіз тауларға тапсырыс беретін жақсы әзірлеуші бола аласыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дакетт Джон. JavaScript и jQuery. Интерактивная веб-разработка/ Джон Дакетт [пер. с англ. М.А. Райтмана]. М.: Издательство «Э», 2017. 640с.
2. Дакетт Джон. HTML и CSS. Разработка и создание веб-сайтов / Джон Дакетт [пер. с англ. М.А. Райтмана]. М.: Издательство «Э», 2013. 480с.
3. Web дизайн в примерах и задачах. Д.А. Евсеев и др. Москва, 2016г-263 стр
4. Web технологиялар. Білім алушыларға арналған пәннің ОӘК, Абай атындағы ҚазҰУ, Құрастырушылар: К.А. Искакаова, Л.А. Жанбаева, Қ.А. Беделов, Алматы 2012 ж.,77 бет.
5. Веб бағдарламалау. Оқу құралы. М.Е. Мансұрова, М.Ж. Болысханова, 2016 ж., 175 бет.

References:

1. Duckett John. JavaScript and jQuery. Interactive web development / John Duckett [per. from the English. Ma Raithman]. Moscow: Publishing House "E", 2017. 640s.
2. Duckett John. HTML and CSS. Development and creation of websites / John Duckett [per. from the English. Ma Raithman]. Moscow: Publishing House "E", 2013. 480s.
3. Web Design in examples and tasks. D. A. Evseev and Dr. Moscow, 2016-263 STR
4. Web Technologies. UMS of the discipline for students, kaznu named after Abai, compilers: Iskakaova K. A., Zhanbayeva L. A., Bedelov K. A.,Almaty 2012, p.77.
5. Web programming. Training manual. M. E. Mansurova, M. zh. Bolyskhanova, 2016, p.175.

УДК: 159.99

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ТЫҢДАЛЫМ ҮДЕРІСІНДЕГІ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ӘРЕКЕТТЕРДІ ТАЛДАУ

Еснияз Р.Қ.,

Преподаватель колледжа академии «Кайнар»

Аннотация. Қазіргі жаһандану үдерісінде көптіліділіктің қарқын алуы шет тілін оңтайлы әрі тиімді оқыту әдістерін жетілдіре түсуді қажет етеді. Бұл мәселе шешімі оқытудың психопедагогикалық аспектісімен тығыз байланысты. Атап айтқанда, тіл үйренушілердің өзге тілдегі ауызша ақпаратты түсініп қабылдаудағы психологиялық табиғатының ескерілуі маңызды болып табылады. Осы орайда мақалада шет тілін оқыту үдерісінде тыңдалым дағдысын қалыптастырудың психолінгвистикалық мәселелері қарастырылады. Тыңдалым кезінде орын алуы мүмкін психологиялық күйзелістер себептері мен олардың алдын алу жолдары ұсынылады. Шет тілі сабақтарында тіл үйренушіні тыңдалымға дайындаудың түрлі зерттеушілер тарапынан ұсынылған психолінгвистикалық әдіс-тәсілдеріне шолу жасалды. Тыңдалым үдерісін ұйымдастырудың заманауи технологиялары жүйеленіп, олардың шет тілін оңтайлы меңгерудегі орны талданады. Болашақта психолінгвистика әдістерін қолдана отырып, шет тілдерін оқытудың қарқынды әдістерін қолданумен байланысты мәселелерді егжей-тегжейлі зерттеу, сондай-ақ оны оқытудың әртүрлі кезеңдерінде қолдану мүмкіндігінің перспективасы болжанады.

Түйін сөздер: коммуникативті құзіреттілік, психологиялық аспектілер, қолданбалы психолінгвистика, тыңдалым, ассоциативті әдіс.

АНАЛИЗ ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПРОЦЕССЕ СЛУШАНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Еснияз Р.Қ.,

«Кайнар» академиясы колледжінің оқытушысы

Аннотация. Интенсификация полиязычия в процессе современной глобализации требует совершенствования оптимальных и эффективных методов обучения иностранному языку. Решение этой проблемы тесно связано с психопедагогическим аспектом обучения. В частности, важным является учет психологической природы восприятия изучающими языка устной информации на другом языке. В этой связи в статье рассматриваются психолінгвистические проблемы формирования навыков аудирования в процессе обучения иностранному языку. Предлагаются причины психологических стрессов, которые могут возникнуть во время прослушивания, и способы их предупреждения. На уроках иностранного языка проведен обзор психолінгвистических методов и приемов, предложенных различными исследователями в подготовке изучающего языка к аудированию. Систематизированы современные технологии организации аудирования и проанализировано их место в оптимальном овладении иностранным языком. В дальнейшем предполагается детальное изучение проблем, связанных с применением интенсивных методов обучения иностранным языкам с использованием методов психолінгвистики, а также перспектива возможности его применения на различных этапах обучения.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, психологические аспекты, прикладная психолінгвистика, слушание, ассоциативный метод.

ANALYSIS OF PSYCHOLINGUISTIC ACTIVITY IN THE PROCESS OF LISTENING IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Yesniyaz R.K.,

Teacher of «Kainar» Academy College

Abstract. *The intensification of multilingualism in the process of modern globalization requires the improvement of optimal and effective methods of teaching a foreign language. The solution to this problem is closely related to the psycho-pedagogical aspect of learning. In particular, it is important to take into account the psychological nature of language learners' perception of oral information in another language. In this regard, the article discusses the psycholinguistic problems of the formation of listening skills in the process of teaching a foreign language. The reasons for psychological stresses that may occur during listening and ways to prevent them are proposed. A review of psycholinguistic methods and techniques proposed by various researchers in the preparation of a language learner for listening has been conducted at foreign language lessons. The modern technologies of the organization of listening are systematized and their place in the optimal mastery of a foreign language is analyzed. In the future, a detailed study of the problems associated with the use of intensive methods of teaching foreign languages using Psycholinguistics methods, as well as the prospects for the possibility of its application at various stages of learning, is projected.*

Keywords: *communicative competence, psychological aspects, applied psycholinguistics, listening, associative method.*

Тіл үйренушінің тыңдалым дағдысын қалыптастыру шет тілін оқыту әдістемесіндегі ең өзекті тақырыптардың бірі болып табылады, өйткені тыңдалымсыз сөйлеу байланысы мүмкін емес. Сөйлеу қарым-қатынасы екі жақты процесс болғандықтан, тыңдауды дұрыс бағаламау, яғни есту арқылы сөйлеуді қабылдау және түсіну тілдік дайындыққа теріс әсер етуі мүмкін.

Оқыту аясында шет тілін меңгерудің қазіргі заманғы талаптары болашақ мамандардың шет тілдерінің коммуникативтік құзыреттілігін қамтиды. Коммуникативті құзыреттілік - бұл тілді меңгерудің белгілі бір деңгейі, сөйлеу және әлеуметтік-мәдени білім, дағдылар мен қабілеттер жиынтығы, бұл олардың коммуникативті мінез - құлқын шет тіліндегі қарым - қатынастың функционалды тәсілдеріне сәйкес қолайлы және дұрыс бейімдеуге мүмкіндік береді және әртүрлі салалардағы білікті ақпараттық және шығармашылық іс-әрекеттің негізін құрайды.

"Тыңдалым" терминін әдебиетке американдық психолог Браун енгізген. Тыңдау дегеніміз - есту арқылы қабылданатын сөйлеуді түсіну, бұл ықтималды болжау механизмін қалыптастырумен байланысты сөйлеу әрекетінің ең күрделі түрлерінің бірі, айтылған сөйлеу сигналдарын қабылдау, тану және түсіну, есту арқылы қабылданатын сөйлеуді түсіну процесі [1, 13].

Психоллингвистика арқылы тілдерді оқытудың теориялық негізінің маңыздылығын көруге және түсінуге болады. Бұл адамның сөйлеу әрекетінің функциялары мен құрылымымен және адам әлемінің бейнесін қалыптастыратын тілмен байланысы. Сөйлеу психологиясы сөйлеуді түсіну және қалыптастыру процесінде сананың психикалық функцияларын зерттейді, психоллингвистика сонымен қатар осы функцияларды білдірудің мүмкін жолдарын ескереді.

Психоллингвистика сөйлеу әрекетінің психологиялық аспектілерін қарастырады, және кез-келген тілді меңгеру субъектісі тұлға болғандықтан, психоллингвистика тілдерді оқытудың маңызды теориялық негізі болып табылады.

Психоллингвистикада қолданылатын шет тілдерін оқыту әдістері тілдерді оқытудың тиімді әдістемесін құру үшін маңызды. Мұғалім сөйлеуді тәрбиелеудің ерекшеліктері туралы, сондай-ақ көптеген тілдерді білетін адамдардың семантикалық қабылдауы туралы

білімді қажет етеді. Оқытудың жоғары тиімділігі мүмкіндікті ескере отырып қана мүмкін болады. Бұл яғни білім алушылардың біліктерді бір тілден екінші тілге көшіруін жүзеге асыру.

Сондай-ақ білім алушының шет тілін меңгерудің қандай әлеуетіне ие екенін елестету қажет. Бұл әлеуетті ойлау мен сөйлеудің арақатынасын, сондай-ақ білім беру арқылы адамның ойлау, танымдық және тілдік қабілеттерін дамыту мәселесін зерттеу арқылы анықтауға болады [2, 16-18].

Шет тілін дәстүрлі оқыту кезінде оқу ақпаратын кедергіден тыс көлемде ұсыну көптеген қиындықтарды тудырады, стресстік реакцияны тудырады. Кедергілерді оқу процесін қарқындатуға акмеологиялық тәсіл негізінде жеңуге болады. Ол үшін оқу туралы ақпарат бір сабақ ішінде ассимиляцияның субъективті психологиялық кедергілерінен асатын көлемде ұсынылады. Сондықтан қарқынды оқытудың нақты сабағында ақпарат бүкіл оқулық көлемінде бірден ұсынылуы мүмкін. Егер оқу ақпараты ерекше түрде ұсынылса: эмоциялардың жоғары деңгейінде, ойын-сауық түрінде, ақыл-ой әрекетінің бейсаналық түрлерін қолдана отырып және акмеологиялық мемлекеттік басқару әдістерін қолдана отырып, бұл кедергілерде стресстен арылуға болады. Мұның бәрі қарқынды оқытудың ойын әдістерінде, ойын шарттары саналы деңгейде қамтамасыз етілген кезде, ал екінші жағынан – оқу ақпаратының үлкен массивтерін еріксіз есте сақтау шарттары.

Шет тілдерін оқытуда психоллингвистика қолданатын негізгі стратегиялар мен әдістер [3, 21]:

Мнемоникалық танымдық стратегия:

– Қайталау. Жауаптарды дауыстап және өзіне қайталау. Дұрыс қолданылған стратегия, әсіресе фонетикалық түзетуде сәтті оқытудың жартысын құрайды.

– қайталау-белгілі бір уақыт аралығында материалды спираль арқылы қайталау.

– қауымдастықтар әдісі. Әдістің мәнін кез-келген ассоциация көмегімен есте сақтау деп атауға болады. Бұл әдісте кілт сөздер, суреттер және т.б. сияқты бірнеше әдістер бар.

Қолданбалы психоллингвистикада ассоциативті әдістің бірнеше негізгі нұсқалары жасалды:

а. "еркін" ассоциативті әдіс. Оқушыларға ауызша реакцияларға ешқандай шектеулер берілмейді.

б. " бағытталған " ассоциативті әдіс. Оқушыларға тек белгілі бір грамматикалық немесе семантикалық сыныптағы сөздерді атау ұсынылады (мысалы, зат есімдерге сын есімдерді таңдау).

с. " тізбекті " ассоциативті әдіс. Оқушыларға ынталандыру сөзіне бірден бірнеше ауызша ассоциациялармен жауап беру ұсынылады - мысалы, 20 секунд ішінде 10 түрлі сөз немесе сөз тіркестерін атаңыз.

–Жіктелу. Жіктелу. Тек концептуалдау техникасы және есте сақтау техникасы.

–Әр түрлі схемалар мен кестелерді қолдана отырып, материалды жүйелеу.

–Ассоциативті есте сақтау және қайталау әдістерімен біріктіру арқылы қолдану сәттілігі артатын конспект әдісі.

–Қолдану: фразалар мен сөз тіркестерін құрастыру, қолайлы жағдайларда жиі қолдану.

Концептуализацияның танымдық стратегиялары:

–Маңызды белгілерді анықтау, фактілерді анықтау.

–Корреляцияны салыстыру және белгілеу.

– Фактілерді бөлімдер, тақырыптар және санаттар бойынша бөлу.

–Логикалық шегеру арқылы жасалған қорытындылар.

а) жалпыдан жекеге дейін қалыптастыру;

б) логикалық шегеру арқылы жасалған тұжырымдар.

–Жүйелеу.

–Жалпылау.

–Сыни бағалау

Ауыстыру, қолда бар біліммен, тәжірибемен байланыстыру, зерттелген және бұрыннан белгілі арасындағы байланысты орнату. Кез-келген жаңа білім үшін студент базаны табуы керек. Жаңа және ескі салыстыру бар. Жаңа және ескі ақпарат арасында әр түрлі қатынастар бар: жаңа білімді ескіге қосудан бастап, ескісін жоққа шығаруға дейін.

– Мысалдармен егжей-тегжейлі, иллюстрация.

– Белгісіз (инференция) құрайтын белгілі элементтер әдісімен болжау. Шет тілдерін оқытуда бұл сілтемеге қарағанда тиімді.

– есурстарды пайдалану, мысалы, сөздік (сілтеме).

– Аудару.

Әлеуметтік аффективті. Басқа білім алушылармен өзара іс-қимылды және оқуға тартуды көздейді

1. Өзін өзі ынталандыру

2. Ынтымақтастық.

3. Өздігінен тексеру.

4. Эмоцияны бақылау.

5. қайта жаңғыру

Компенсаторлық стратегиялар. Бұл стратегиялар білім мен дағдылардың кемшіліктерін өтеуге, сондай-ақ синонимдік білдіру құралдарын таңдауға бағытталған.

–Мәлімдемені барынша жеңілдету.

–Интонациялық құралдар (логикалық екпін).

–Перифраза.

–Паралингвистикалық құралдар, яғни мимика мен ым-ишара.

–Басқа тілдердің тілдік құралдарын қолдану.

–Қолдау құралдарын іздеу.

Оқыту кезінде жағдайды оңтайландыру мәселесі ерекше рөл атқарады - ақпаратты игерудің саналы және бейсаналық әдістерін қолдану үшін оңтайлы психологиялық жағдай жасау керек. Оңтайлы психофизиологиялық жағдайларды жасау үшін ұсыныс әсерінің әртүрлі әдістері қолданылады, соның ішінде сабақтың ойын формалары (Е.Г. Розанова және т. б.).

Тыңдалымды ойын арқылы оқыту кезінде оқу үлкен нәтиже әкеледі, өйткені ойын ақыл-ой белсенділігін арттырады, оқу процесін тартымды және қызықты етуге мүмкіндік береді, ал оқу кезінде туындайтын қиындықтар үлкен жетістік пен жеңілдікпен жеңіледі.

Шет тілін оқытудың психолінгвистикалық әдістерін, сондай-ақ сөйлеудің даму заңдылықтарын, шет тілінде сөйлеу дағдыларын игеруді мұқият зерттеу, талдау және есепке алу негізі болып табылады.

Материал жадта "цементтелген", сонымен қатар белгілі Оқу материалы ұсынылған күтпеген бұрыштан немесе күлкілі контекстен туындаған эмоционалды соққы нәтижесінде пайда болады.

Шет тілі сабақтарында қарқынды әдістеме бойынша сабақтар схемасына белсенді түрде енетін ойын әдістер, сонымен қатар жоғары оқу орындарында қолдануға болатын музыкаға тест материалдарын ұсыну әдісі, атап айтқанда оқытудың соңғы кезеңінде, басты міндет алынған дағдыларды жандандыру және шет тіліндегі коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру болып табылады. Рөлдік оқыту, бір жағынан, сабақта жайлы климат жасайды, екінші жағынан, сөйлеу әрекеттерін дұрыс орындау үшін қажетті жағдайлар жасайды.

Классикалық әдістемеге негізделген ерекше әдіс болып табылатын музыкаға сөздерді ұсыну студенттер үшін қызықты және психолінгвистика тұрғысынан өте тиімді және орынды. Дұрыс таңдалған музыкалық сүйемелдеу психологиялық шиеленіс пен қорқынышты жеңілдетеді, бұл мәтіннің мазмұнын түсінуге кедергі келтіреді.

Қарқынды және классикалық әдістердің дұрыс үйлесуі сабақтарда шет тілін үйренуге және оқушылардың сөйлеу құзыреттілігі деңгейінің күтілетін нәтижелеріне сәтті қол жеткізуге тамаша мотивациялық жағдай жасауға мүмкіндік береді, ал психолінгвистикалық әдістермен бірге тілді қарқынды игеру процесінің күрделілігі дұрыс таңдалған жаттығулардың арқасында төмендейді.

Шет тілін қазіргі заманғы оқытудың мақсаты шетелдік коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру екені белгілі. А. В. Хуторский өз кезегінде құзыреттілік (лат. *competentis-қабілетті*) - бұл белгілі бір пәнді игеру процесінде қалыптасатын білім мен дағдыларды топтастыру, сонымен қатар алынған атақтар мен дағдылар негізінде іс-әрекетті орындауға дайындық пен қабілеттілік [6, 25-27].

Коммуникативтік құзыреттілік құрылымындағы компоненттер ретінде сөйлеу және тілдік құзыреттілік ерекшеленеді.

Тілдік құзыреттілік - бұл бағдарламада қарастырылған жағдайлар мен қарым-қатынас тақырыптарына сәйкес әртүрлі тілдік құралдармен жұмыс істеу дағдысын игеру, сонымен қатар зерттелетін тілдің құбылыстары туралы білімді, шет тілінде де, ана тілінде де ойды білдірудің әртүрлі тәсілдерін игеру.

Сөйлеу құзыреттілігі - сөйлеу әрекетінің негізгі түрлеріндегі (сөйлеу, тыңдау, оқу және жазу) әртүрлі коммуникативтік дағдылардың жиынтығы [5].

Сөйлеу әрекеті - бұл белсенді, мақсатты, тіл арқылы делдал болған және адамдардың бір-бірімен өзара әрекеттесу жағдайына байланысты процесс [5].

Е. И. Негвеницкаяның зерттеуінде іс-әрекетке кіретін және мұғалімнің шетелдік сөйлеуді "психологиялық" басқаруға мүмкіндік беретін барлық операциялардың құрамын орналастыру дәлелденді [6, 28].

Сөйлеу мәлімдемелерін құру және іске асыру механизмін қамтамасыз ететін сөйлеу операцияларына сәйкес семантикалық және тілдік элементтерді таңдау, қайта құру, ауыстыру, аналогия бойынша мәлімдеме құру сияқты бірқатар операциялар кіреді [3, 17].

Шеберлік - бұл іс-әрекеттің дәрежесі. Ол саналы және автоматтандырылған компоненттерді қамтиды. Шеберлікке дейін іс - әрекеттің операциялық сипатының әрекеттері яғни, ойлардың грамматикалық, лексикалық және фонетикалық дизайны ғана дами алады.

Дағды - бұл саналы шығармашылық әрекеттің автоматтандырылған құрамдас бөлігі. Автоматтандыру сол әрекетті немесе операцияны үнемі қайталау нәтижесінде пайда болады. Іс-әрекеттің автоматтандырылған компоненттерінің маңызы өте зор: олар адамның санасын шығармашылық міндеттерді шешу, шығармашылық қызметті орындау үшін тұрақты жеке әрекеттерден босатады [3,18].

Шеберліктің негізгі қасиеттері:

–автоматтандыру және сана;

–бір жағынан беріктік пен тұрақтылық, екінші жағынан тұрақтылық пен өзгергіштік;

–тұрақтылық, икемділік және ұтқырлық.

Сөйлеу дағдыларының келесі түрлері бөлінеді [5]:

1. Фонетикалық (сөйлеу және дауыстап оқу дағдылары):

–есту және айтудағы ақпараттық жүйелер;

–Ритмико-интонациялық.

2. Лексикалық:

–Экспрессивті: сөздерді қолдану және сөзжасам;

–Рецептивті (шетелдік мәтіндерді тыңдау және оқу кезінде сөздерді дұрыс және дәл түсінуге жауапты).

3. Грамматикалық:

–Экспрессивті: морфологиялық және синтаксистік;

–рецептивті: морфологиялық және синтаксистік.

Жазу дағдылары:

- Графикалық;
- Орфографиялық.

Тілдік шеберлік - бұл сөйлеу санасының белсенді қатысуымен сөйлеу қарым-қатынас жағдайынан тыс әр түрлі тілдік материалдармен жұмыс жасау дағдысы. Бұл дағдылар әдетте интеллектуалды дискурстық және операциялық дағдылардың қатарына жатады, яғни олар сөйлеу автоматикасы істен шыққан жағдайда компенсаторлық механизм рөлін атқарады. Тілдік дағдылар әрқашан аспект болып табылады [2, 21].

Төменде сөйлеу әрекетінің негізгі сипаттамаларының мазмұны қарастырылады және оларға мыналар жатады:

- психологиялық механизмдер;
- пәннің сыртқы және ішкі бірлігі;
- құрылымдық ұйым;
- форма мен мазмұнның бірлігі.

Сөйлеу - ойды қалыптастыру және тұжырымдау тәсілі.

Кез-келген тілдің сөйлеу әрекеті үшін нақты деп саналатын кейбір психофизиологиялық процестерді талдауды С.Ф. Шатилов өзінің әдіснамасында ұсынды. Екінші сигнал беру жүйесінің физиологиялық негіздерін жасаған және ондағы үш түрдің іздерін анықтаған и. п. Павловтың сипаттамасы негіз болды:

- дыбыс-естілетін сөз;
- көрнекі-көрінетін (оқылатын) сөз;
- кинестетикалық (сөйлеу – моторикалық)-айтылатын сөз, ал есту-сөйлеу іздері бүкіл екінші сигнал жүйесі үшін, яғни сөйлеу әрекетінің барлық түрлері үшін негізгі болып табылады [5].

Психологиялық тұрғыдан тыңдау процесі келесі механизмді білдіреді:

- сөйлеуді қабылдау процесі;
- тану процесі;
- түсіну процесі.

Тыңдау процесі жадтың үш түрімен де байланысты: қысқа мерзімді, ұзақ мерзімді және жедел. Тану тек күшті лексикалық, грамматикалық, айтылым дағдыларының негізінде болуы мүмкін болғандықтан, келесі әдістемелік қорытынды пайда болады: тыңдалымдағы мәтіндер лексика мен грамматика бойынша белгілі бір жұмыстан кейін берілуі керек. Мәселелерге келетін болсақ, сөйлеуді есту арқылы қабылдауды қиындататын құбылыстарды талдау есту арқылы түсінуді үйрету үшін қолданылатын материалды дұрыс таңдауға және аяқтауға мүмкіндік береді және қарастырылған мәселелерді жеңуге үйретуге бағытталған жаттығулар жүйесін жасауға негіз болады. Осы негізде жасауға болатын негізгі тұжырымдар - тыңдауды үйрету кезінде оқушыны белгілі бір сәттен бастап осы қиындықтарға тап болуы керек жағдайларға қою керек. Алдымен мұғалім оларды оқшаулайды және олардың санын шектейді, содан кейін бұл санды біркелкі көбейтеді және барлық қиындықтар кешенде пайда болған кезде табиғи жағдайда сөйлеуді қабылдау процедурасымен жұмысты аяқтайды. Сонымен қатар, мұғалімнің дұрыс сөйлеуінсіз оқушыларды ауызша сөйлеуге үйрету мүмкін емес. Сондықтан сабаққа дайындалу кезінде мұғалім өз сөзінде қолданатын материалды дұрыс ойластыруы керек, сонымен қатар соңғы сөйлеу бірліктерін енгізудің ұтымды жолдарын таңдауы керек.

Болашақта психоллингвистика әдістерін қолдана отырып, шет тілдерін оқытудың қарқынды әдістерін қолданумен байланысты мәселелерді егжей-тегжейлі зерттеу, сондай-ақ оны оқытудың әртүрлі кезеңдерінде қолдану мүмкіндігі перспективалы болып көрінеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Выготский Л. С. Мышление и речь. – М.: Астрель, 2011. – 212 с.

2. Гальскова Н. Д., Гез Н. И. Теория обучения иностранным языкам: Лингводидактика и методика. – М.: Академия, 2004. – 165 с.
3. Щукин А. Н. Современные интенсивные методы и технологии обучения иностранным языкам: Учебное пособие. – М.: Филоматис, 2008. – 188 с.
4. Хуснулина Р. Р. Психолого-педагогические аспекты обучения иностранному языку // Учен. зап. Казан. ун-та. – Сер. Гуманит. науки. 2009. No5-1. С. 255-265.
5. Интернет көздері <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=652472>
6. Хуторской А. В. Современная дидактика. Учебное пособие. 2-е издание переработанное. – М.: Высшая школа, 2007. – 639 с.

References:

1. Vygotsky L. S. Thought and speech. - Moscow: Astrel, 2011. - 212 p.
2. Galskova N. D., Gez N. I. Theory of teaching foreign languages: linguodidactics and methodology. - Moscow: Academy, 2004. - 165 p.
3. Shchukin A. N. Modern intensive methods and technologies of teaching foreign languages: Textbook. - Moscow: Filomatis, 2008. - 188 p.
4. Khusnulina R. R. Psychological and pedagogical aspects of teaching a foreign language. Kazan. 10. "Sir. Humanities. the science. 2009. No.5-1. pp. 255-265.
5. Internet sources <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=652472>
6. Khutorskoy A.V. Modern didactics. Textbook. 2nd edition, revised. - Moscow: Higher School, 2007. - 639 p.

ТАРИХ, САЯСАТТАНУ, ӘЛЕУМЕТТАНУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТАНУ

МРНТИ: 336.64

ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚТЫҢ БЕЛГІЛЕРІМЕН, ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚТЫ ЕСКЕРТУДІҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Ашимбаев Д.А.,
«Кайнар» Академиясы құқықтық пәндер
кафедрасының аға оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі
Құрманова А.М.,
«Кайнар» Академиясы құқықтану мамандығының магистранты

***Аннотация:** Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп жарияласа да, қоғамда әлжуаз топтар мен әлеуметтік жағдайы төмен азаматтар мен жанұялар бар болуы біздің қоғамның қылмыстылығына орасаң зор әсер етуде. Сонымен қоса, әсіресе жемқорлық қылмыстылығы бойынша конформист тұлғалар бар, оларды айтқанда көз алдымызға бюрократ тұлғалар елестейді. Сол себепті, конформдылық деген ұғымға түсініктеме бере кетуді дұрыс деп санадық, яғни, конформдылық дегеніміз – бір кісінің немесе белгілі бір топтың қысымы салдарынан адамның мінез-құлқының, пікірлерінің өзгеруін айтамыз. Осыған орай, жемқорлық қылмыстылығы көпжағдай да жалғыз индивидпен емес бірнеше адаммен немесе ұйымдасқан қылмыстық топтармен жасалынады. Жалпы мұндай әрекеттер әлеуметтік психологияға жатады.*

***Түйін сөздер:** Криминология, конформ, демократия, конформист, рэкетиер, қылмыс, социум, психология, эффект, психология.*

КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА УГОЛОВНОЙ ПРОФИЛАКТИКИ ПО ПРИЗНАКАМ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Ашимбаев Д.А.,
Старший преподаватель кафедры юридических
дисциплин Академии «Кайнар» магистр юридических наук
Құрманова А.М.,
Магистрант Академии «Кайнар» специальности правоведение

***Аннотация:** Республика Казахстан позиционирует себя как демократическое, светское, правовое и социальное государство, и хотя она провозглашает высшими ценностями человека, его жизнь, права и свободы, наличие в обществе уязвимых групп, социально уязвимых граждан и семей оказывает огромное влияние на преступность нашего общества. Кроме того, есть лица-конформисты, особенно по коррупционной преступности, которых на глазах представляют бюрократы. Поэтому, комментируя понятие конформности, мы считаем правильным, что конформность – это изменение поведения, мнений человека вследствие давления одного человека или определенной группы. В этой связи коррупционная преступность, как правило, совершается не одним*

индивидом, а несколькими лицами или организованными преступными группами. В целом такие действия относятся к социальной психологии.

Ключевые слова: Криминология, конформизм, демократия, конформист, рэкетир, преступность, социум, психология, эффект, психология.

CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CRIMINAL PREVENTION WITH SIGNS OF CRIME

Ashimbayev D.A.,

Senior Lecturer of the Department of Legal Disciplines of the Kainar Academy, Master of Law,

Kurmanova A.M.,

Master's student of the Kainar Academy majoring in Law

Annotation: *Despite the fact that the Republic of Kazakhstan asserts itself as a democratic, secular, legal and social state, its highest values are a person and human life, rights and freedoms, the presence of vulnerable groups, socially vulnerable citizens and families in society has a huge impact on the criminality of our society. At the same time, there are conformist personalities, especially in terms of corruption crimes, in which we see bureaucrats. Therefore, we considered it appropriate to comment on the concept of conformity, that is, conformity is a change in a person's behavior and opinions due to pressure from one person or a certain group. In this regard, corruption crimes are often committed not by a single individual, but by several persons or organized criminal groups. In general, such actions belong to social psychology.*

Keywords: *Criminology, conformism, democracy, conformist, racketeer, crime, society, psychology, effect, psychology.*

Зерттеу тақырыбымыз ретінде қылмыстылық және қылмыстылықтың алдын алу мәселелері деп таңдап, криминология мен қылмыстық құқықтың пәнін зерттеп, өз ұсыныстарымызбен нәтижелерімізді баяндауды алдыңғы кезекке қойып отырамыз.

Қазақстан қоғамы үшін аса ауыр кезеңдер артта қалып, қоғам құқықтық, әлеуметтік жағынан айтарлықтай жетістікке жетіп қылмыс пен қылмыстылықтың деңгейі де біршама құбылыстар мен өзгерістерге ұшырады.

Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп жарияласа да, қоғамда әлжуаз топтар мен әлеуметтік жағдайы төмен азаматтар мен жанұялар бар болуы біздің қоғамның қылмыстылығына орасаң зор әсер етуде. Сонымен қоса, әсіресе жемқорлық қылмыстылығы бойынша конформист тұлғалар бар, оларды айтқанда көз алдымызға бюрократ тұлғалар елестейді. Сол себепті, конформдылық деген ұғымға түсініктеме бере кетуді дұрыс деп санадық, яғни, конформдылық дегеніміз – бір кісінің немесе белгілі бір топтың қысымы салдарынан адамның мінез-құлқының, пікірлерінің өзгеруін айтамыз. Осыған орай, жемқорлық қылмыстылығы көпжағдай да жалғыз индивидпен емес бірнеше адаммен немесе ұйымдасқан қылмыстық топтармен жасалынады. Жалпы мұндай әрекеттер әлеуметтік психологияға жатады. Біз зерттеп отырған тақырыпта ең бірінші кезекте адамның психологиялық танымы мен дүниетанымына байланысты екенін баршамызға мәлім. Осы жерде Эллиот Аронсонның «Адамның социумдағы психологиялық заңдары» атты кітабындағы бірінші заңын танып-білсек: «Ақымақтың ісін істейтін адамдардың бәрі ақымақ емес», - дейді, оған келесідей мысалды алып қарастырсақ. «Кент қаласының төрт студентін өлтіргені дұрыс болған» деп мәлімдеген Огайо штатындағы мұғалімді мысал ретінде алайық. Оның осындай ойға бекінген жалғыз адам екеніне күмәнім бар. Сол себепті сондай ойға келген адамдардың бәрін ақымақ деу дұрыс па?, - деген ойға Эллиот

Аронсон келеді. Осы ойды ары қарай зерттеп туындата түссек, қылмыстылық, қылмысы немесе терісқылдықтар деген түсініктер жер бетінде адам пайда болған сәттен бастап осы уақытқа дейін өзекті мәселе болып келе жатқаны, адамзат қоғамының нақты идеалды қоғамды құра алмағанын да деп түсінуге болар еді. Бірақ осылай ойлап қолқұсырып қарап отыра берсек қылмыстылық деңгейі реттелілмейтін, адамдар үшін қауіпті деңгейге кетуі мүмкін. Оның жарқын мысалы, 90-жылдардағы рәкетирлер дәуірін айтсақ болады. Ол кезеңде мемлекет тәуелсіздігін жаңа алып, бүкіл әлемге ашық қоғам екенімізді, әлемнен лайықты орнымызды қалайтынымызды білдіріп, елдегі экономикалық ахуалдың жай-күйін енді түсініп, мемлекеттік рәміздерімізді, төл теңгемізді, керек десеңіздер шекарамызды қайта бекітуімізді ойлап, халықтың әлеуметтік төлемдерін қалай төлейміз, зейнетақы мен жалақыларды төлеу мәселелерімен атқамінер ағаларымыздың басы ауырып, балтыры сыздап жатқан уақыт – қылмыстылықпен лайықты күресуге немесе ескерту жұмыстарын жүргізуге таза жүйелік және экономикалық ахуалының көрсеткіштерінің төмендігінен мүмкіндігі болмады. Бұл жағдай ұйымдасқан қатыгез қылмыстық топтар үшін өте қолайлы болып, елімізде қылмыстылық деңгейі мен қылмыс саны күрт өсіп, адамдар арасында мемлекеттік органдарға, нақты айтқанда, қылмыстылықпен күресетін субъектілерге сенім азайған болатын. Сол себепті де зерттеу жұмысын қылмыстылықты ескерту мәселесін алып отырмыз.

Жалпы қылмыстылықтың анықтамасы сансыз көп. Олар көп жағдай да автордың әлеуметтік, құқықтық және діни дүниетанымдары мен фәлсафалық көзқарастарынан бастау алып құрылады. Барылық криминологиялық оқулықтар мен монографияларда қылмыстылықтың әлеуметтік табиғаты, тарихылық пен қылмыстылықтың бір жіктілігі, сандық және сапалық сипаттамалары қарастырылады. Сонымен, қылмыстылық деп – қоғамдық организмнің қалыпты жұмысын бұзуға бағытталған адамның әлеуметтік жүріс-тұрыс нысаны. Сондай-ақ, бұндай құқық бұзушылыққа аморальді теріс –қылықтар мен қатар девиантты, яғни әумесерлік жүріс-тұрыста кіреді.

Бұдан бөлек, қылмыстылық – әлеуметтік-құқықтық құбылыс немесе ол белгілі бір уақыт пен білгілі бір қоғамда орын алатын қылмыстың санымен айқындалады. Дегенмен де айта кететін жәйт, қылмыстылық тек орын алған қылмыстық құқық бұзушылықтың санынан ғана емес, сонымен қатар ол басқа да әлеуметтік құбылыстармен тығыз байланыста болып, өзіндік өміршендік заңдылығы бар құбылыс. Бырақта, қылмыстылық тарихы саны, құрылымы және түрі жағынан белгілі бір кезеңдерде өзіне тән қасиеттерге сай өзегеріске ұшырап тұрады. Қылмыстылықтың салдары қоғам мен мемлекет тарапынан жауапкершілікке алып соғатын арнайы құқықтық қарсылыққа тап болады, ондай жауапкершілікте арнайы – яғни, қылмыстық жауапкершілік. Қылмыстылықта өмірде объективті тұрғыда орын ала тұра жоғалуы мүмкін, егер де нақты қылмыстық құқық бұзушылықтар қылмыстық заңнамада қылмыс ретінде көрсетілмесе. Қылмыстылық өз маңызы бойынша қоғамға және нақты оның тұлғаларға зиян келтіретін жағымсыз құбылыс. Атақты ойшыл Ломброзо айтқан екен, қылмыстылық – ол кәдімгі адамның дүниеге келуі, өлім және құрсаққа сәбидің бітуі сияқты табиғи құбылыс деп. Ал, ойшыл Дюркгейм қылмыстылық – ол барлық сауатты қоғамға тән құбылыс деп атап, қылмыстылықтың болмауы мүмкін еместігін дәлелдейді. Алайда, шет елдік бұқаралық ақпараттық құралдарынан ақпараттануымша кейбір Еуропалық елдер де түрмелердің жабылып жатқанын, қылмыстылықтың нөлдік деңгейге дейін жеткенін білуге болады. Осыдай келіп түйетін ой, егре де мемлекетте адамдардың әлеуметтік жағдайы, тұрмыс – тіршілігі жоғарылаған сайын қылмыстылық пен қылмыстық құқық бұзушылықтың азаюуына алып келетінін байқаймыз.

Алайда, қылмыстылықта айта кететін бір жәйт, ол адамдарға қорлық жасаған адамды өлтіру, басқа адамдарды жамандықтан алып қалу қоғамда жақсы іс жасаумен бірдей саналады. Мысалға алсақ, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 32,34 - баптары қажетті қорғаныс пен аса қажеттілік және де 53- бап қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайларды алып қарастырсақ.

Бірақта, бұл қылмыстылықтың қоғамға жат, жағымсыз құбылыс екендігі туралы жалпы сипаттамасын жоққа шығармайды. Қылмыстылықтың көрініс табуы көп қырлы болғандықтан теориялық тұрғыда қабылдау және онымен күресу тәжірибесі оңайға соқпайды. Ол жасалған қылмыстың ауырлығымен, әртүрлілігімен, болатын орнымен, жасалу жолымен және де басқа да көрсеткіштерімен ерекшеленіп тұрады. Криминологиялық тұрғыдан қарағанда осындай көрсеткіштер арқылы қылмыстылықты зерттеу оның алдын алуды, күресудің нысандары мен әдістерін анықтауды, оны түптамасымен құртудың бағдарламалары мен жоспарларын құруды, жою тұрғысынан терең түсінік береді әрі тез арада нәтижеге жетуге мүмкіндік береді.

Криминология терминіне түсініктеме бере кетсем, ол (лат. *crimen/criminis* – қылмыс + гр. *logos* – сөз, ұғым, ілім) — қылмыстық құқық бұзушылықтың себептерін, қылмыстық сот орбитасына тартылған қылмыс субъектісінің жеке басын зерттейтін, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылықтың алдын алу шараларын зерттейтін ғылым. Криминологияда қылмыстылыққа қарсы күресте бірінші орынға оның алдын алу міндеті қойылады. Қорыта келгенде, криминология қылмыстылықтың алдын алудың, оны болдырмаудың құқықтық жағдайларын ғана емес, сонымен қоса әлеуметтік - экономикалық, мәдени-тәрбиелік, превентивті шараларды қолдануда да бастамашылық етеді. Криминологиялық зерттеу әдістемесінде жалпы ғылыми тәсілдер логика, анализ, синтез, индукция, дедукция, ұқсастыру, үлгілеу тағы да басқа социологиялық тәсілдер сауалнама, сұхбат, құжаттарды зерделеу, қадағалау, эксперимент жүргізу сияқты әлеуметтік-құқықтық ақпарат алу әдістері қамтылады. Криминологиялық зерттеулерде ең алдымен қылмыстық статистика тәсілдері маңызды рөл атқарады, себебі статистикамен қылмыстың өсу динамикасын – жалпы қылмыстылықтың жылжуы және оның негізгі құрылым көрсеткіштерінің анықталған уақыт ішіндегі өсуі немесе төмендеуін, қылмыстылық сандық және сапалық қасиеттерін, құрылым әлеуметтік демографиялық белгілері бойынша жынысы, жасы, отбасылық жағдайын, қылмыстылықтың жай-күйі – бұл белгілі бір аумақта, белгілі бір уақыт аралығында жасалған қылмыстардың және оларды жасаған адамдардың сандық көрсеткішін анықтауға мүмкіндік береді.

Осыған орай, криминология мәліметтерді, социология ғылымын, философияны, экономиканы, әлеуметтің психологияны, педагогика ғылымдарын пайдаланатын салалық ғылым болып табылады.

Қылмыстылықпен күресте қоғам мен мемлекет оның пайда болу мен шығу жолдарына терең анализ жүргізіп оны жасайтын адамдарды зерттеп, алдын алудың тиімді тәсілдерін өңдеп, экономикалық, әлеуметтік-мәдениеттік және тәрбиелік іс шаралар жүргізудің ұяшықтарын іске қосу керек. Қылмыстылықтың анықтамасын көптеген ғалымдар зерттеп, оған ізденушіге терең түсінік алатындай жан-жақты, бәрін қамтығандай боп жазған ғалымдар баршылық. Алайда, ол қылмыстылықтың түпкілікті шығу себептеріне толыққанды түсінік бере алмайды.

Кейбір ғалымдар қылмыстылықтың себебін қоғамның класстарға, яғни таптарға бөлінуімен байланыстырады. Осы жерде грек ойшылы, әлем ұстазы, философ Аристотель қоғамның таптарға бөлінуіне байланысты келесіндей қисынды сараптама береді. Оның айтуынша, әр мемлекетте үш тап болады бірі өте байлар, екіншісі жағдайы төмен кедейлер және сол екеуінің ортасында тұратын үшіншілер болады дейді. Себебі жалпы көзқарас бойынша осылардың ішіндегі ең жақсысы орта тап, яғни тұрмыс-тіршілігі орта тұратын дамдарды жатқызады және олар осылардың ішіндегі ең жақсысы деп түйіндейді. Сонымен қоса қайсы мемлекетте орта тап басым, сол мемлекеттің болашағы жарқын, өміршең болады деп баяндайды. Орта тап басым болғанда ақыл-ой, санаға бойсыну жеңіл орындалады дейді. Ал керісінше, өзін бәрінен жоғары санайтын, өзін бәрінен мықты санайтын, өзін бәрінен де керемет сезінетін, өзін бәрінен де бай сезінетін немесе өте кедей тұратын, өте әлжуаз балып келетін және еңсесі түскен адамдардан құралатын таптар ақыл-ой, санаға көнбейтін, өзінің қоғамдық статусына сәйкес әрекет ететінін айтады. Бірінші

топтағы адамдарды мейірімсіз қатал әрі опасыз болып келетінін, ал екінші топтағы адамдар қасқой әрі бұзық болып келеді деп олардың қоғамдағы ролін төмендеді. Осылардың ішінен қылмысты бірі менменшілдігі мен екіншісі қаскөйлігімен жасайды. Оның үстіне, осы екі тапта биліктен үміттеніп, биліктен бас тартпай қызғанышпен таласуға дайын тұрады, бұндайлардан мемлекетке тек қауіп қана төнеді. Біріншілер артық байлық пен күштен, әрі ықпалды таныстарымен мастанып қоғамдық заңдарға бағынбайды немесе бағынуды түсінбейді, білгісі келмейді. Бұндай қасиеттер ерте кезден көрініс табады, мысалға артық байлыққа малынып өскен балада бұндай қасиеттер балабақшадан басталады, керек десеңіз мектеп тәртібіне бағынуды қояды. Ал екіншілер болса торығып өткен кедейлік пен еңсесінің түсіуінен билік ете алмайды, тек өзіне жоғарыларға бағынып құлдық сана-сезіммен өмір сүреді деп баяндайды. Сонымен біріншілер асыра билік етуді ғана білсе, екіншілері тек бағынуды ғана білетін болады, соның салдарынан қоғамда еркін адамдар болмайды деп алғашқылардың қоғамда зардабын жақсы баяндайды. Атақты ойшыл Фокилид: «Бар жақсылық орта тапта, сондықтан да орта табы басым елде өмір сүргенді қалаймын»-, деген екен. Бұны жазған себебім, қоғамның осындай таптарға бөлінуі мемлекеттегі қылмыстылық деңгейіне орасаң зор әсер етеді. Себебі орта табы басым мемлекеттер де қылмыстық топтар мен кикілжеңдер салыстырмалы түрде аз болады. Сондықтан да қылмыстылық деңгейі қоғамның әлеуметтік, мәдениеттік әрі саяси сауаттылығына байланысты болатынын естен шығармауымыз керек. Осыдан келетін түйін қылмыстылық өзінің даму заңдылығы бар, сандық әрі сапалы көрсеткіштерімен сипатталатын қоғамдық жағымсыз құбылыс және осы құбылысты мемлекет пен қоғам өз бақылауында ұстап керекті мәжбүрлеу шараларын пайдаланып тежеп отыруы тиіс.

Қылмыстылықпен күресте және ескертуде қажетті эффект алу үшін оны тудыратын немесе қоздыратын себептерін анықтап алу басты мәселе болып табылады. Бұндай қасиеттер мен білімдерді игеру үшін қылмыстылықтың заңдылығы мен оның даму динамикасына қатысты себепты байланыстарды түсіне білу қажет. Қылмыстылықтың себеп-салдарын зерттеу барысында орның не себепті орын алуы мен салдарына мән берген жөн. Себебін қарастыру барысында индивидтің араласу ортасын, ол өз кезегінде оның даму процесін айқындайды. Адамдар арасындағы әртүрлі теріс қылықтар, жүріс-тұрыс нормалары, құндылықтар жүйесі және тұлғалардың өмірдегі шындығы әртүрлі қайнар-көздермен, ақпарат желілері арқылы олардың дүниетанымына, психологиясына, қоғамға деген көзқарасына әсер етіп, қалыптастырады. Бұдан түйетін түйін, біртекті қоғам мен біртекті өмір әлемде кездеспейді, сол себепті қылмыстылық детерминаты мен қарқыны әр елде, әр жерде, әр кезеңде өзгеше орын алып, тарихы басқа болады. Бырақта жалпы ұқсастықтары кездесіп, оның алдын алуда біртекті күрестер жүргізілуі мүмкін. Кез-келген қылмыстылықтың орын алуы, қылмыстық зардаптар мен себепті байланысымен айқын көрініс табады. Қылмыстылық әр-алуан болғанымен, оның шығу себептері, даму заңдылығы, өсу қарқыны, сандық және сапалы көріністерінің қайнар көздері әр елде бірдей жағдай да көрініс тауып тұрады. Сондықтанда қылмыстылық ол көпқырлы әлеуметтік құбылыс. Оның себептері құқық қорғау органдары мен мемлекет тарапынан шешімін таппаған әлеуметтік қиындықтар мен де өткен кезеңдердің қалдырған салқын лебі мен жағымсыз іздері және де тәрибелік жұмыстарындағы әубастан кеткен қателіктер. Қылмыстылықтың детерминациясында әлеуметтік құбылысты ажыратып алған дұрыс, себебі белгілі бір ауданда қылмыстылықпен күресу әлсіреген де, жаңа аудандары игеру де және әскери режим хабарланған да қылмыстылықдың орын алуы күшейіп кері әсерлер жүре бастайды, интенсивтілігі мен динамикасында өзгерістер, яғни қоғамда жағымсыз жағынан арта түсу байқалады. Жоғарыдағыларды ескере отырып қарастырсақ және де себептері мен шарттарын басшылыққа алсақ бұл – қоғамдық-экономикалық формацияға жағымсыз әсер ететін құбылыс екені көзге ашық көрінеді, әрі қылмыстың детерминациялануына әкеп соғады. Кондрашков Н.Н., Коробейников Б.А., Кузнецов Н.Ф., т.с.с. авторлар тобы қылмыстылықта көп жағдайда басымдылықты мемлекеттің экономикалық-әлеуметтік көрсеткіштеріне немесе халықтың әлеуметтік

жағдайымен тағыз байланыстырады және де тарихи сабақтастырады. Алайда, Эллиот Аронсонның «Топқа ұмтылған жалғыз» атты әлеуметтік психологиясында конформдылыққа, яғни бір мәселеде басымдылыққа ие топтың позициясын ұстану да маңызды фактор ретінде адамның мақсаттылығын алға қояды. Мысалға, өзін-өзі төмен бағалайтын адамдар, өзіне жоғары баға беретін адамдарға қарағанда топтық қысымға тез түседі дейді. Оған, реалды мысал айтатын болсақ, ұйымдасқан қылмыстық топтардың құрылымы мен олардың мүшелерін алып қарастыруға болады. Бұл өз кезегінде қылмыстылыққа тек әлеуметтік қырынан емес, психологиялық фактордың да маңызды рөл атқаратынын біліге болады. Нәтижесінде адамдар топқа мүше болған жағдай да өздерін жоғары бағаласа, сол топқа онша қабылданбаған адамдарға қарағанда, топ нормалары мен стандарттарына көбірек бір ниеттілік танытты. Яғни, жоғарыда айтқандай қылмыстық топта өзін көшбасшы немесе көшбасшының оң қолы ретінде сезінген немесе өзінің қылмыстылықта рөлінің жоғары екенін сезінген топтар, сол қылмыстық ұйымдасқан топта рөлі әлсіз, төмен звеноларға қараған да сол ұйымдасқан қылмыстық топтың мүддесі үшін конформдылық байқатады. Жалпы алғанда, бұл адам мен адамдар тобының арасындағы психологиялық байланыстың немес факторлардың салдары мән беруге тұрарлық әлеуметтік-психологиялық құбылыс екенін бізге аңғартады. Осыған орай, жазушы Малькольм Гладуелл кейбір құрметті адамдар қажет жерде уақытында болғанда, негізгі әлеуметтік үдерістер конформдылық механизмі арқылы шұғыл және аяқ асты жиі өзгеретінін айтады. Бұл дегеніміз, атакты, қоғамда абыройлы адамдар көпшіліктің сана-сезімін, ойын, ұстанған ұстанымдарын бір мезетте өзгертіп жіберуі мүмкін. Мысалға, жиналыстар, митингілер, демонстрациялар және шерулерге шығу барысында, адамдар тобын белгілі бір қоғамда орны бар, Малькольм Гладуелл айтпақшы құрметті адамдар олардың конформдылыққа бейімділігіне қатысты көшеге ереуілдерге алып шығады. Кімнің де болса, көзі алақтап, үстінен жағымсыз иіс шығып тұрған жүдеубас бозбаладан гөрі, түр әлпеті де, кйімі де келісті көрнекті мырзаның соңынан сеніммен еретіні еш күмән тұдырмайды. Киіміңмен қарсы алып, ақылыңмен шығарып салады деген осыдан шықса керек. Осының өзі қоғамда заңдылықтарға бағынған қылмыстылықтың детерминациясын, яғни өсу қарқыны мен сапасын және сандық көрсеткіштеріне тікелей әсер етеді. Қылмыстылық агрессияның бір элементі болғандықтан зорлық-зомбылық және оны азайтудың жолдары туралы сөзқозғағым келіп тұр. Ия, қылмыстылықтың бір көрінісі ол агрессия, бұған терең мән беріп қарайтын болсақ, мысалға адам өзінде жоқ дүниені алу үшін бірнеше жылдарын кетіруі мүмкін, ал оған жетіудің тез әрі төте жолы қылмыстылық одан әрі қылмыстың салдары мен нәтижесі. Осындай қылмыстылықтың алдын алу да Эллиот Аронсонның «Көпке ұмтылған жалғыз» атты Ұлттық аударма бюросы, Астана 2018 жылы шыққан психологиялық кітабынан 240-244 беттеріндегі ұсынастарды талқылай отырып ұсынуды жөн санадым. Аталған оқулық Президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтің «100 жаңа оқулық» бағдарламасы негізінде қазақ елінің қалың оқырманына жол тартқан әлемнің үзік туындылары. Криминологияға әлеуметтік психология тікелей әсері болғандықтан зерттеуімде осы ғылыми туындының кейбір бөлімдерін, тақырып өзегін ашатын мәселелер ретінде ұсындық. Қазіргі таңда қылмыстылықтың, қоғамға қауіптіліктің жаңа түрлері қалыптасып мемлекет алдында шешуі күрделі мәселер пайда болды. Атап өтсек, цифрлық қауіпсіздік, соның ішінде дербес деректер және оны қорғау саласында жасалып жатқан қылмыстық құқық бұзушылықтар мен оның қылмыстылық белгілері қоғамда жиі кездесетін қатерге айналуға. Азаматтардың банктің шоттарындағы ақшаларынан үшінші жақтың қылмыстылығынан, яғни санкцияланбаған тұрғыда жеке деректерге қол жеткізуі арқылы, меншіктеріне, яғни ақша қаражаттарына қол сұғып, қашықтықтан қылмыстық құқық бұзушылықтар жасап, қылмыстылықтың жаңа деректері пайда болуда. Салдарынан азаматтар, қаражаттарынан айырылып, экономикалық тұрғыда зиян шегуде. Аталған фактылер бойынша сотқа дейінгі тергеу басталса да, қылмыстың қашықтықтан жасалуына орай, кінәлі тұлғалар анықталмай, бой тасалап кетуде. Яғни, осындай қылмыстылықтың

сипаттары пайда болғанда, цифрландырудың қорғалу деңгейі және дербес деректер базасының үшінші тұлғаларға қол жетімділігі осындай қылмыстылықтардың алдын алуда жеткілікті қорғанысының жоқтығы байқалады. Сонымен қоса, екінші деңгейлі банктердің де дербес деректер базасының жеткілікті түрде қорғалмағаны, осындай қылмыстылықтар алдында дәрменсіз күй кешуде.

Қылмыстылықтың алдын алуда криминологиялық детерминацияның маңызды мәселелерін қолға алып, қылмыстылықтың алдын алуда жетекші фактор ретінде есептеп себеп-салдарының пайда болу жолдарын ескеріп қылмыстылықпен күресу жоспарын құруда болжамдар жасауға мүмкіндік болады.

Қорыта келе, қылмыстылық ол бірінші кезекте әлеуметтік құбылыс, онымен күрес барысында криминологиялық тәсілдер, әлеуметтік – экономикалық жағдай, цифрлық қауіпсіздік және дербес деректер қауіпсіздігін бірінші кезекке қойып, қылмыстылықтың себеп-салдарын жоспарлауды ұлттық қауіпсіздіктің негізі бағыттарының бірі ретінде қарастыру керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда қабылданған, Алматы қаласы «Юрист» баспасымен басылып шығарылған.
2. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексіне комментарий. 2-ші басылым. Баспа: И.Ш.Борчашвили редакциясымен – Алматы «Жеті жарғы» 2007 жыл.
3. Көпке ұмтылған жалғыз әлеуметтік психологияға кіріспе, Эллиот Аронсон, Ұлттық аударма бюросы, 2018 жыл. «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасымен шығарылған кітап.
4. Криминология оқулық, Кондрашков Н.Н., Коробейников Б.А., Кузнецова Н.Ф., Лейкина А.Н., Миньковский Г.М., т.б. авторлар тобы. РФ Мәскеу, баспа; «Заң әдебиеті», 1988 жыл.
5. Криминология оқулық. В.Н.Кудрявцева және В.Е.Эминованың редакциясымен. РФ Мәскеу. Баспа «Юрист», 1995 жыл.
6. Орыстың мемлекеттік қайраткері, тарихшы, энограф А.И.Левшиннің 1820 жылы Тәуке ханның «Жеті жарғысы» туралы жазған очеркісінен үзінді.
7. Теңдей болу құқығы – антикадан қазіргі уақытқа дейін. Мақалалар, ойлар мен сөздер жиынтығы, Алматы, «Жеті жарғы», 1995 жыл.

References:

- 1.The Constitution of the Republic of Kazakhstan was adopted on August 30, 1995 and published by the jurist publishing house in Almaty.
- 2.Comment on the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. 2nd edition. Publishing house: edited by I. Sh.Borchashvili – Almaty "Zheti zhargy" 2007.
- 3.Introduction to the social psychology of the one who aspires to the many , Elliot Aronson, National Bureau of translation, 2018. A book published under the state program "Ruhani zhangyru".
4. Criminology textbook, group of authors Kondrashkov N. N., Korobeynikov B. A., Kuznetsova N. F., Leikina A. N., Minkovsky G. M., etc. Russian Federation Moscow, publishing house; "legal literature", 1988.
5. Textbook of Criminology. Edited by V. N. Kudryavtseva and V. E. Eminova. Russian Federation Moscow. Publishing House "jurist", 1995.
- 6.Excerpt from the essay of the Russian statesman, historian, enographer A. I. Levshin on the "seven charters" of Tauke Khan in 1820.
- 7.The right to equality – from antiquity to the present. Collection of articles, thoughts and words, Almaty, "Zheti zhargy", 1995.

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

ГРНТИ 06.73.55

АНАЛИЗ ССУДНОГО ПОРТФЕЛЯ БАНКОВ ВТОРОГО УРОВНЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Кабатаева Б.С.,
Калманова Н.М.

***Аннотация.** Успешность деятельности коммерческого банка зависит от эффективности использования средств, вложений в активы. Активы и ссудный портфель являются основой деятельности любого банка. И обычно банковские организации вкладывают свои средства в кредиты. Качественное управление ссудным портфелем и правильная система риск-менеджмента могут быть основой эффективного управления банком для получения высокой прибыли. В статье рассматривается состояние активов банка, качество размещения ссудного портфеля как основы деятельности банковской организации. Сделан анализ на содержание и структуру ссудного капитала банковского сектора Республики Казахстан. В результате анализа были сделаны выводы по состоянию активов и качеству ссудного портфеля банковского сектора. Более трети ссудного портфеля банковского сектора Республики Казахстан составляют займы физическим лицам. Именно поэтому большое значение имеет кредитный риск. Управление именно этим видом риска, совершенствование системы риск-менеджмента в области управления кредитным риском – одна из основных задач в банковской деятельности. Поэтому рассмотрены некоторые проблемы кредитования и предложены пути их совершенствования.*

***Ключевые слова:** риск-менеджмент, кредитный риск, кредитные ресурсы, кредитные отношения, БВУ РК.*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЕКІНШІ ДЕҢГЕЙЛІ БАНКТЕРІНІҢ НЕСИЕ ПОРТФЕЛІН ТАЛДАУ

Кабатаева Б.С.,
Калманова Н.М.

***Аңдатпа.** Коммерциялық банктің жетістігі ақша қаражаттарын тиімді пайдалануға және активтерді инвестициялауға байланысты. Активтер мен несие портфелі кез-келген банктің қызметінің негізі болып табылады. Әдетте банк ұйымдары өз ақшаларын несиеге салады. Несие портфелін сапалы басқару және тәуекелдерді басқарудың дұрыс жүйесі банктің жоғары пайда алуы үшін тиімді басқаруға негіз болады. Мақалада банктік ұйымның негізі ретінде банк активтерінің жағдайы, несие портфелін орналастыру сапасы қарастырылады. Қазақстан Республикасының банк секторының несиелік капиталының мазмұны мен құрылымына талдау жасалды. Талдау нәтижесінде активтердің жай-күйі және банк секторының несие портфелінің сапасы туралы қорытындылар жасалды. Қазақстан Республикасының банк секторының несие портфелінің үштен бірінен астамын жеке тұлғаларға берілген несиелер құрайды. Сондықтан несиелік тәуекелдің маңызы зор. Тәуекелдің осы түрін басқару, сондай-ақ*

несиелік тәуекелдерді басқару саласында тәуекелдерді басқару жүйесін жетілдіру банктік қызметтің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Сондықтан кейбір несиелік мәселелер қарастырылып, оларды жақсарту жолдары ұсынылды.

Түйін сөздер: тәуекел-менеджмент, несиетәуекелі, несие ресурстары, несиелік қатынастар, ҚР ЕДБ.

ANALYSIS OF THE SECOND LEVEL BANKS LOAN PORTFOLIOS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

**Kabatayeva B.S.,
Kalmanova N.M.**

Annotation. *The success of a commercial bank depends on the efficient use of funds and investments in assets. Assets and loan portfolio are the basis of any bank. And usually banking organizations invest their money in loans. High-quality management of the loan portfolio and the right risk management system can be the basis for effective management of the bank to obtain high profits. The article considers the state of the bank's assets, the quality of the placement of the loan portfolio as the basis of the banking organization. An analysis is made on the content and structure of the loan capital of the banking sector of the Republic of Kazakhstan. As a result of the analysis, conclusions were drawn on the status of assets and the quality of the loan portfolio of the banking sector. More than a third of the loan portfolio of the banking sector of the Republic of Kazakhstan is loans to individuals. That is why credit risk is of great importance. Managing this particular type of risk, improving the risk management system in the field of credit risk management is one of the main tasks in banking. Some credit problems were also considered and ways to improve them were proposed.*

Keywords: *risk management, credit risk, credit resources, credit relations, STB of the Republic of Kazakhstan.*

Введение. Ужесточившаяся конкуренция среди банков, а также быстрая смена кризисов определяют необходимость совершенствования банковской деятельности. Банки должны разрабатывать и предлагать новые продукты, показывать свою стабильность. Все это необходимо в борьбе за клиентами. Качественное управление ссудным портфелем и правильная система риск-менеджмента – основа эффективного управления банком для получения высокой прибыли. Эффективное управление коммерческим банком определяется качественным менеджментом на нескольких уровнях. На первом и главном уровне – управление активами и пассивами банка. Второй уровень – управление рисками кредитного портфеля. И третий – управление риском отдельного кредита [1]. Риск является основой деятельности любого банка. Наличие рискованных ситуаций – это постоянное состояние банка, одна из его основных характеристик [2].

Актуальность темы исследования заключается во влиянии на развитие экономики страны банковского сектора в целом. Банки являются важным звеном в обеспечении стабильного развития экономики, основой денежно-кредитной системы страны. Чаще всего от уровня этого сектора зависит социально-экономическое положение населения. Качественные кредиты – важный фактор развития экономики, источники инвестиций. Новизна темы заключается в поиске новых возможностей обеспечения высокого качества кредитов, пересмотра условий кредитования и оценки потенциальных заемщиков с целью предупреждения и устранения высокого уровня рисков невозврата денежных средств. Статья построена и написана с использованием общенаучных методов: анализа, исследования, сравнения и обобщения. Приведен сравнительный анализ качества кредитов банковского сектора за 2018-2020 годы.

Цель и задачи исследования. В статье целью исследования являются анализ качества ссудного портфеля банков второго уровня Республики Казахстан. Исходя из цели

исследования, были рассмотрены активы банков, структура ссудного портфеля, динамика изменения кредитов, выданных юридическим и физическим лицам за последние три года.

Обзор литературы. Кредитные операции – основной вид банковской деятельности для получения прибыли. И повышение качества ссудного портфеля является основной проблемой в банковском секторе Республики Казахстан. Ссудный портфель банка в экономической литературе определяется неоднозначно. Российский ученый А.М. Тавасиев определил ссудный портфель как совокупность кредитов, предоставленных на данный момент, характеристикой качества кредитной деятельности банка [3].

Банковский сектор Республики Казахстан в нынешнее десятилетие учится работать на рыночных условиях без государственной поддержки. Причиной этому являются несколько факторов [1]:

- Прекращение финансовой государственной поддержки и участия государства в деятельности банков второго уровня;
- Усиление контроля над банковским сектором со стороны Национального банка РК;
- Новые правила международных стандартов финансовой отчетности;
- Обострение конкуренции на рынке;
- Дефицит квалифицированных специалистов.

Результаты и обсуждение. Национальным Банком в соответствии с законом РК от 31 августа 2019 г. «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан» утверждены Правила формирования системы управления рисками и внутреннего контроля для банков второго уровня, в которых приняты следующие требования по обеспечению [4]:

- качественного риск –менеджмента банка;
- собственного капитала, соответствующего уровню принимаемых рисков;
- соблюдение банковского законодательства РК о надлежащем введении бизнеса;
- эффективных механизмов по устранению или предупреждению непредвиденных ситуаций и др.

Таблица 1. Основные показатели банковского сектора РК

Показатели	2018	2019	2020	2020г. к 2018г.,%
Количество банков	28	27	26	84,37
Активы (млрд. тг.)	24157,9	25241,0	26814,0	109,95
Обязательства (млрд.тг.)	21 128,2	22 223,4	23 165,5	109,64
Примечание: составлено авторами [5,6]				

В Республике Казахстан на начало 2021 года число банков второго уровня составило 26 (таблица 1). В том числе банков с иностранным участием и дочерних банков 14 и 12 соответственно. Количество банков в 2020 году уменьшилось на 15,63% по сравнению с 2018 годом. Также увеличились активы и обязательства банков на 9,95% и 9,64% соответственно. Объемы активов и обязательств показывают большую положительную динамику в 2018-2020 годы [5,6].

За последние три года в банковской системе произошли следующие изменения: АО «Казинвестбанк», АО «DeltaBank» ликвидированы решением суда, АО «Казкоммерцбанк» был выкуплен АО «Народным Банком», лишились лицензий Эксимбанк, Банк Астаны [7]. За три года активы увеличились почти на 11%, что больше почти в 2 раза показателя

инфляции в данное время. Обязательства увеличились на 9%. По объемам активы показывают большую положительную динамику по сравнению с обязательствами за 2018-2020 годы.

Таблица 2. Топ - 5 банков второго уровня по активам (млрд. тг.):

№	Наименование банка	2018 г.	2019 г.	2020 г.	Темп роста, 2020г. к 2018г.
1	АО «Народный банк Казахстана»	8,67	8,52	8,66	101,6
2	ДБ АО «Сбербанк»	1,89	1,91	2,33	121,9
3	АО «KaspiBank»	1,7	1,8	2,15	119,4
4	АО «ForteBank»	1,5	1,78	1,9	106,7
5	АО «Банк Центр Кредит»	1,1	1,11	1,49	134,2

Примечание: составлено авторами [5,6]

Лидером по объему активов среди БВУ РК является Народный банк Казахстана, второе место занимает Сбербанк, нарастивший активы в 2020 году на 21,9% по сравнению с прошлым годом. На третьей строчке находится KaspiBank, затем следует ForteBankи. АО «БанкЦентрКредит» занимает последнее место, но несмотря на это в 2020 году активы АО «БанкЦентрКредит» увеличился на 34,2% по сравнению с прошлым годом. Однако по рейтингам зарубежных агентств качество активов банков страны низкое по причине низкого контроля над регулированием сектора [8].

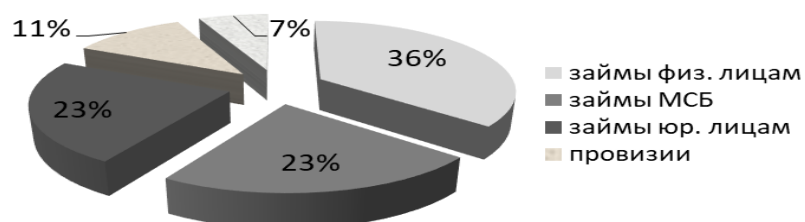

Рисунок 1. Структура ссудного портфеля банковского сектора Республики Казахстан, 2020 г.

Ссудный портфель составил 50,9% от общей суммы активов. При анализе ссудного портфеля БВУ выявляются следующие данные. Займы физическим лицам занимают лидирующую позицию, причем по сравнению с прошлым годом они увеличились на 17,2% и составили 25% ссудного портфеля. Займы МСБ – 23% от ссудного портфеля и, напротив, уменьшились на 2,1%. Затем по убыванию следуют займы юридическим лицам, они, также, по сравнению с прошлым годом уменьшились на 6,4%, составив 20% основного долга. Потребительские займы составляют около 18% ссудного портфеля и показывают в динамике увеличение с начала 2019 года на 18,7%. Затем по списку идут провизии и неработающие займы: 7,4% и 12,9% от ссудного портфеля [5,6].

Высокое или низкое качество ссудного портфеля банковского сектора, в основном, определяется по наличию или отсутствию просроченной задолженности в займах

физическим и юридическим лицам. В 2020 году займы, по которым отсутствуют задолженности, увеличились на 1,4% в сравнении с 2019 годом. Этот пункт займов содержал 85,4% и 85,5% от общей суммы банковских займов в 2018 и 2019 годы соответственно. Займы же, по которым имеется задолженность до 1 месяца, увеличились на 73,4% в сравнении с прошлым годом. В 2018 году этот пункт составил 2,1% от общей суммы займов и в 2019 году – 3,7%. Займы с задолженностью 31-60 дней в 2018 году составили 2,3% и в 2019 г. 2,5% общей совокупности займов по данным годам, и показали также в динамике +13,1%. С просроченной задолженностью 61-90 дней в приросте показали 1,1%. Свыше 90 дней просроченная задолженность, напротив, в сравнении уменьшилась на 19,7%.

Таблица 3. Содержание ссудного портфеля БВУ РК, млрд.тг.

Годы	2018	2019	2020
Займы МСБ	4 664,5	4 567,1	3 961,8
Займы физическим лицам	4 259,1	4 993,4	6 329,5
Займы юридическим лицам	4 195,1	3 928,0	4 105,3
Неработающие займы	1 265,2	1 016,3	1 198,8
Провизии	2 126,4	1 776,6	1 964,0
Примечание: составлено авторами [5,6]			

Займы юридических лиц, по которым нет задолженности, составили 86,0% и 91,6% от общей суммы займов юридическим лицам в 2019 и 2020 годах соответственно, показав отрицательную динамику в 0,4%. Займы с просроченной задолженностью до 1 месяца увеличились на 8,6% в сравнении с прошлым годом. Займы с задолженностью 31-60 дней – уменьшились на 32,7%. Займы с задолженностью 61-90 дней также уменьшились на 13,6%. Займы с проченной задолженностью свыше 90 дней в отрицательной динамике – 55,3%, причем в 2019 году они составили 9,6% и в 2020 г. – 4,6% от общей суммы займов юридических лиц. В целом по этим займам хорошая динамика. Но займы в сравнении с прошлым годом уменьшились 6,4%. Займы, по которым существует просроченная задолженность, в 2020 году составила 10,4%, в 2019 – 8,4% и в 2018 – 14% [5,6].

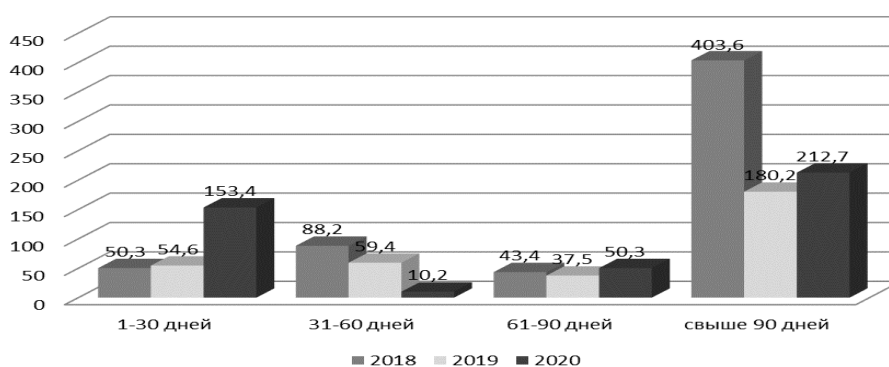

Рисунок 3. Займы юридических лиц, имеющих просроченную задолженность (млрд.тг.)

Займы физических лиц в 2020 году увеличились на 17,2%. Займы, по которым отсутствует задолженность, также увеличились на 19,4%. Займы с просроченной задолженностью сроком 1-30 дней увеличились на 28,3%. Займы с просроченной задолженностью в 31-60, 61-90, и свыше 90 дней показывают следующие показатели - 4,7%, 3,2%, -1,1% соответственно в сравнении с 2019 годом.

Кредитный портфель банка относится к низколиквидным активам. И система оценки кредитоспособности потенциального заемщика влияет на качество кредитных ресурсов банка. Так как кредитный портфель является одновременно и одной из высокоприбыльных частей в банковской деятельности, так и понижает ликвидность банка при большой доле ссудного портфеля в активе [9]. Как показывают диаграммы, по займам с просроченной задолженностью лидируют займы с просрочкой свыше 90 дней. Это показывает низкое качество активов и высокий риск невозврата денежных средств заемщиком банку.

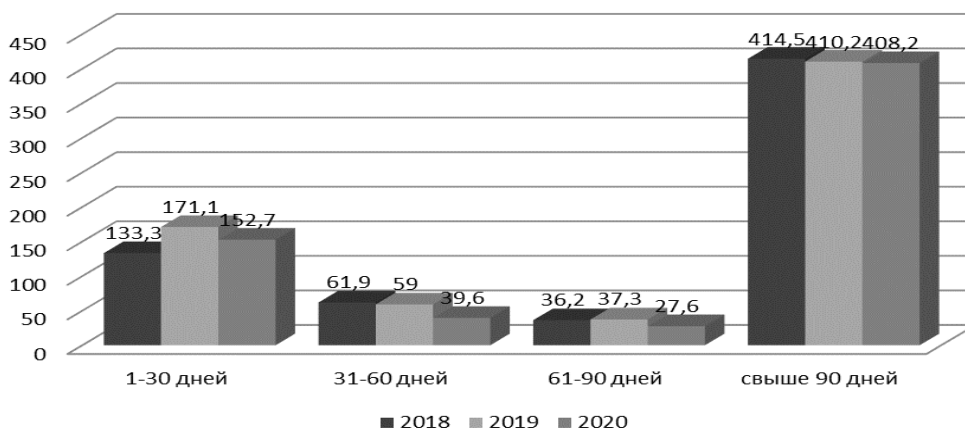

Рисунок 4. Займы физических лиц, имеющих просроченную задолженность (млрд.тг.)

Кредитный риск является одним из самых распространенных рисков в банковской сфере. Кредитный риск – вероятность возникновения убытков вследствие невозврата денежных средств заемщиком кредитной организации. В совокупности кредитный риск – сумма задолженности заемщиков по ссудам. Возможность возникновения кредитного риска существует весь период кредитования. При этом величиной кредитного риска понимают всю сумму, которая может быть невозвращена. К кредитному риску также можно отнести потери при понижении кредитного рейтинга заемщика и потери недополученной прибыли при невозврате денежных средств, либо потери прибыли при досрочном погашении ссуды, так как в этом случае банк теряет прибыль в виде процентов.

Аналитик из группы оценки финансовых институтов агентства Moody’s Владлен Кузнецов высказал свое мнение о развитии банковского сектора: «Очень высокие процентные ставки на кредиты, глобальное списание просроченных кредитов и низкий уровень кредитования юридических лиц понижают качество активов банков Казахстана». Основную часть кредитов составляют кредиты физическим лицам, часть из них имеют большую просроченную задолженность. В настоящее время пересматривают коэффициент долговой нагрузки заемщика. Ранее данный коэффициент высчитывался отношением суммы ежемесячных платежей по кредитам и среднего ежемесячного взноса по будущему займу и должен быть не более 0,5. При оценке кредитоспособности потенциального заемщика коэффициент долговой нагрузки будет рассчитываться с учетом минимального прожиточного минимума и половины прожиточного минимума на каждого несовершеннолетнего ребенка. Теперь платежеспособность заемщика будет

рассматриваться в два этапа. Первым этапом будут рассматривать платежеспособность клиента и вторым этапом – расчет коэффициента долговой нагрузки потенциального клиента коммерческого банка [10].

Государство уже несколько лет направляет финансовые средства на спасение банков второго уровня. И за три года были ликвидированы несколько банков. В этом году Национальный Банк объявил о создании независимого агентства по регулированию финансовых отношений. Результаты деятельности агентства, скорее всего, будут заметны уже в ближайшие 2 года. Работа агентства будет направлена на предупреждение и выявление рисков на ранних сроках. В целях обеспечения достоверной информации о кредите и условиях кредитования заемщику с 1 апреля 2020 года в банковской практике ввели памятку, в которой будет содержаться вся необходимая информация о кредите: сумма и валюта займа, количество платежей на весь срок кредитования, срок кредита, ставка вознаграждения, ее размер в годовом и эффективном процентном виде, размеры всех комиссий. Памятка позволит заемщику адекватно оценить ссуду, оценить свои возможности и сравнить условия кредитования разных банков и выбрать. Также заемщику помимо договора предоставляется документ, в котором излагается полная информация о ссуде: сумма и срок займа, размер ставки вознаграждения, метод погашения, информацию о возможности досрочного полного или частичного погашения, информацию о штрафах за нарушение условий договора. Подобная мера необходима для защиты прав клиентов [9].

Заключение. Займы физическим лицам занимают большую часть ссудного портфеля банков Казахстана. Поэтому особое внимание нужно уделить именно целевому и нецелевому кредитованию физических лиц. Кредитный риск является основным риском, с которым нужно постоянно работать. Управление именно этим видом риска, совершенствование системы риск-менеджмента в области управления кредитным риском – одна из основных задач в банковской деятельности. Управление кредитным риском начинается с знакомства с потенциальным заемщиком. Необходимо качественно определить репутацию заемщика, максимальный размер кредита, какова цель кредита. Важным моментом является диверсификация займов: концентрация кредитов по видам заемщиков, по типу деятельности, социальным слоям. Необходимо составить архивный мониторинг «бывших» кредитов, изучить динамику платежеспособности заемщика. Ключевой момент в эффективном управлении кредитным риском – качественная кредитная политика и контроль над кредитами. Избежать не состоятельности клиента в погашении основного долга и процентов по кредиту можно при тщательном отборе и анализе заемщиков, контроле его способности погасить платеж. Для минимизации уровня риска банк постоянно должен совершенствовать работу в формировании кредитного портфеля. Необходимо сформировать кредитный портфель за счет кредитования заемщиков с высоким уровнем надежности и отказа предоставления ссуд ненадежным заемщикам в целях снижения уровня кредитного риска. Повышать уровень резервов при возможных потерях при оплате кредитов. При оценке потенциального заемщика необходимо учитывать внешние факторы возникновения рисков ситуации при оплате кредита заемщиком. Подробное изучение кредитной истории клиента, принятие во внимание уровня финансовой грамотности, периодичность изменения материального состояния заемщика. Именно нехватка таковой информации может стать основной причиной высокого уровня кредитного риска. Изучение кредитной истории должно включать не только историю о платежах по кредитам выданным заемщику ранее, но и любые другие платежи: оплата коммунальных услуг, оплата штрафов за нарушения правил дорожного движения, платежи по алиментам и т.д. Только в этом случае банк может видеть полную картину по ответственности и платежеспособности потенциального заемщика.

Банковскому сектору Казахстана требуются глобальные изменения. Так как в любой экономике банковская деятельность занимает большое место. Низкое качество активов

казахстанских банков – большая проблема в развивающейся экономике. В общей совокупности займы с просроченной задолженностью составляют около 15% от общей суммы займов. Эта тенденция сохраняется последние три года [5, 6]. Других странах постсоветского пространства данная цифра не превышает 10%, кроме Украины. Долгое время в нашей стране показатели качества активов являются большой проблемой, несмотря на помощь государства банковскому сектору РК [11]. Кредитование оказывает большое влияние на экономику страны. Но влияние может быть и положительным, и отрицательным. Слишком большая активность на рынке кредитов может раздуть спрос при необоснованной платежеспособности. Уменьшение кредитования может замедлить рост ВВП страны. Кредитование стимулирует интенсивность труда, повышает оборачиваемость денежных средств. Расширяется рынок товаров и услуг. Именно поэтому качество активов банковского сектора страны играет немаловажную роль в развитии экономики.

В современное время банковские организации должны работать над управлением рисками. Только постоянное совершенствование модели управления рисками в банковской деятельности с использованием всех организационных структур организации приведет к успеху и получению высокой прибыли.

Список литературы:

1. Джаксыбекова Г.Н., Нургалиева А.М., Банковский риск–менеджмент// *Universum: экономика и юриспруденция, электронный научный журнал*, 2015, №3 (14)
2. Калиакпаров Е.К., Сыздыкова К.Ш., Риск менеджмент в банковской деятельности Казахстана // *Казахская цивилизация*, 2016 № 4 (68)
3. Едилкызы О.А. Кредитный портфель банка: сущность, значение и его классификация // *Молодой ученый*. – 2016 - №11. URL <https://moluch.ru/archive/115/30878/>
4. <https://www.zakon.kz/4997381-utverzhdenny-pravila-formirovaniya.html>
5. Текущее состояние банковского сектора РК по состоянию на 01.01.2019 г., Национальный Банк РК, Алматы 2019 г.
6. Текущее состояние банковского сектора РК по состоянию на 01.01.2020 г., Национальный Банк РК, Алматы 2020 г.
7. <https://informburo.kz/stati/chto-proishodilo-s-bankami-poslednie-10-let-obyasnyajem-v-grafikah.html>
8. <https://kursiv.kz/news/tendencii-i-issledovaniya/2019-05/rejting-bankov-kazahstana-po-versii-kursiv>
9. Фатизаде П.И., Взаимосвязь кредитного риска и риска ликвидности // Экономика и современный менеджмент: теория и практика: сборник статей по материалам XX международной научно-практической конференции, Новосибирск: СибАК, 2012.
10. <https://kursiv.kz/news/banki/2019-09/v-moodys-nazvali-problemy-kazahstanskikh-bankov>
11. <https://365info.kz/2019/07/bankam-kazahstana-nuzhny-spasitelnye-reformy-eksperty>

References:

1. Dzhaksybekova G.N., Nurgalieva A.M., Bankovskij risk–menedzhment// *Universum: jekonomika i jurisprudencija, jelektronnyj nauchnyj zhurnal*, 2015, №3 (14)
2. Kaliakparov E.K., Syzdykova K.Sh., Risk menedzhment v bankovskoj dejatel'nosti Kazahstana // *Kazahskaja civilizacija*, 2016 № 4 (68)
3. Edilkyzy O.A. Kreditnyj portfel' banka: sushhnost', znachenie i ego klassifikacija // *Molodoj uchenyj*. – 2016 - №11. URL <https://moluch.ru/archive/115/30878/>
4. <https://www.zakon.kz/4997381-utverzhdenny-pravila-formirovaniya.html>
5. Tekushhee sostojanie bankovskogo sektora RK po sostojaniju na 01.01.2019 g., Nacional'nyj Bank RK, Almaty 2019 g.

6. Tekushhee sostojanie bankovskogo sektora RK po sostojaniju na 01.01.2020 g., Nacional'nyj Bank RK, Almaty 2020 g.

7. <https://informburo.kz/stati/chto-proishodilo-s-bankami-poslednie-10-let-obyasnyajem-v-grafikah.html>

8. <https://kursiv.kz/news/tendencii-i-issledovaniya/2019-05/rejting-bankov-kazahstana-po-versii-kursiv>

9. Fatizade P.I., Vzaimosvjaz' kreditnogo riska i riska likvidnosti // Jekonomika i sovremennyyj menedzhment: teorija i praktika: sbornik statej po materialam NN mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii, Novosibirsk: SibAK, 2012.

10. <https://kursiv.kz/news/banki/2019-09/v-moodys-nazvali-problemy-kazahstanskikh-bankov>

11. <https://365info.kz/2019/07/bankam-kazahstana-nuzhny-spasitelnye-reformy-eksperty>

FTAХР 06.51.65

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭКСПОРТЫН БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ЭКСПОРТТЫҚ СТРАТЕГИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Абенова А.К.,

2-курс магистранты

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Дабылгаева Н.Е.,

э.ғ.к., доцент

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

***Аңдатпа:** Бұл мақалада Қазақстан Республикасының сыртқы саудасының даму ерекшеліктері қарастырылған. Қазақстанның экспорттық әлеуеті кеңінен зерттелді. Сонымен қатар, макроэкономикалық көрсеткіштер мен ұлттық экономиканың экспорттік көрсеткіштеріне көп әсер ететін факторлардың арасындағы байланыс орнатылды. Елдің экспорттық әлеуетінің негізгі сандық және сапалық параметрлері зерттелді және анықталды. Жалпы тауар экспорты мен импортының өсу қарқындарының негізгі тенденциялары, сондай-ақ, олардың елдің ЖІӨ өсуімен өзара байланысы анықталды. Тауарлар мен қызметтердің экспорты құрылымының қалыптасу тенденциялары көрсетілген. Қазақстанның сыртқы мемлекеттермен, оның ішінде ДСҰ серіктестерімен сыртқы сауда тиімділігі мен нәтижелік деңгейі анықталды. Еліміздің халықаралық еңбек бөлінісіне қатысуының экспорттық стратегиялары қарастырылды. Елдің экспорттық бағыттағы салаларының өсуінің салалық ерекшеліктері мен басымдықтары, факторлары мен шарттары анықталды.*

***Түйінді сөздер:** экспорт, импорт, сыртқы сауда, ДСҰ, ЖІӨ, ұлттық экономика, сыртқы сауда саясаты, экспорттық стратегиялар, импортты алмастыру, халықаралық еңбек бөлінісі, индустрияландыру.*

ОЦЕНКА ЭКСПОРТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И ФОРМИРОВАНИЕ ЭКСПОРТНОЙ СТРАТЕГИИ

Абенова А.К.,

магистрантка 2-курса

Казакский Национальный Университет имени Аль-Фараби

Дабылгаева Н.Е.,

к.э.н., доцент

Аннотация: В статье рассматриваются особенности развития внешней торговли Республики Казахстан. Исследован экспортный потенциал Казахстана. Установлена взаимосвязь макроэкономических показателей, ранжирование факторов, оказывающих наибольшее влияние на экспортность национальной экономики. Выявлены основные количественные и качественные параметры экспортного потенциала страны. Выявлены основные тенденции темпов роста товарного экспорта и импорта в целом, а также их соотношения с ростом ВВП страны. Показаны тренды формирования структуры экспорта товаров. Определены уровень эффективности и результативность внешней торговли Казахстана со иностранным государствами, в том числе с партнерами по ВТО. Рассмотрены экспортные стратегии участия страны в международном разделении труда. Определены отраслевая специфика и страновые приоритеты, факторы и условия роста отраслей экспортной ориентации страны.

Ключевые слова: экспорт, импорт, внешняя торговля, ВТО, ВВП, национальная экономика, внешнеторговая политика, экспортные стратегии, импортозамещение, международное разделение труда, индустриализация.

ASSESSMENT ASSESSMENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND FORMATION OF EXPORT STRATEGY

Abenova A.K.,

Master of the 2nd year of the
Al-Farabi Kazakh National University

Dabyltaeva N.E.,

c.e.s., docent of the
Al-Farabi Kazakh National University

Abstract: The article considers the specifics of the development of foreign trade of the Republic of Kazakhstan. The export potential of Kazakhstan has been explored. There is an interrelationship of macroeconomic indicators, ranking of factors that have the greatest impact on the export of the national economy. The main quantitative and qualitative parameters of the country's export potential have been identified. The main trends in the growth of commodity exports and imports as a whole, as well as their relationship with the growth of GDP are revealed. Shows trends in the formation of the structure of exports of goods. The level of efficiency and effectiveness of Kazakhstan's foreign trade with foreign countries, including WTO partners, is determined. Consideration of export strategies for the participation of countries in the international division of labor. Sectoral specifications and country priorities, factors and conditions of growth of the country's export orientation are defined.

Keywords: export, import, foreign trade, WTO, GDP, national economy, foreign trade policy, export strategies, import substitution, international division of labor, industrialization.

Өңдеуші салаларда баяу өзгерістердің жүруінің басты себептерінің бірі экспорттың позицияларын сраптау негізінде бағаланатын бәсекеқабілеттілік деңгейі болып табылады. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы жұмысбастылық деңгейі және еңбек өнімділігі жағынан экономикалық ынытмақтастық және даму елдерінен артта қалып келеді. Әзірше, Қазақстан Республикасының тұрақты дамуы негізінен шикізаттық сектордың есебінен жүзеге асып отыр. Өлемдік тәжірибе көрсеткендей, ұлттық экономиканы әртараптандыру және ресурстық ретнадан тәуелділікті әлсірету өте қиын мәселе. Дегенмен, Қазақстан Республикасының Президентінің және Үкіметтің белгілеген экономикалық саясат

векторы, алдағы уақытта ұлттық экономиканың құрылымдық өзгерісін қамтамасыз ету мүмкін екендігін көрсетеді [1].

Әлемдік экономикалық жүйеге мемлекеттің енуінің факторы ретінде сыртқы экономикалық қатынастардың ұлттық экономикаға әсері алуан түрлі. Сондықтан мемлекеттің сыртқы экономикалық саясатын қалыптастыруда экономикада құрылымдық өзгерістерді жүзеге асырудың үлгісін дұрыс таңдау маңызды сәт болып табылады. Себебі қандайда болмасын стратегияны таңдау ұлттық экономиканың сыртқы экономикалық секторына үлкен әсер тигізері сөзсіз. Әлемдік тәжірибеде құрылымдық өзгерістерді жүзеге асырудың негізгі екі үлгісін атап өтуге болады. Осы стратегияларды жүзеге асыру дамыған елдерге кезінде шикізаттық сектордан тәуелсіздікке қол жеткізуге мүмкіндік берді. Екі стратегияның біреуін – ішкі нарыққа бағытталған, ал екіншісін – сыртқы нарыққа бағытталған деп көрсетуге болады. Бірінші стратегияның басымды бағыты – ішкі нарықтың өнеркәсіптік тауарларын игеру болып табылады, ал екіншісінің – ішкі нарықта өндірілген тауарларды әлемдік нарыққа шығаруға негізделген [2].

Көріп отырғанымыздай, ішке бағдарланған дамудың бағыты ішкі нарықты ұлттық өндіріспен өзін-өзі қамтамасыз етуді максимизациялауға бағытталады. Ал екінші стратегия – бұл халықаралық еңбек бөлінісіне интеграция болып табылады.

Басқа сөзбен айтқанда, бірінші стратегия ұлттық экономиканың дамуында маңызды рөл атқаратын сонымен қатар импорт көлемі жағынан ауқымды өнімдерді өндіретін салаларды дамытуға үлкен мән береді. Екінші стратегия болса халықаралық өнеркәсіптік мамандандуды және кооперацияны дамытуға бағытталған, яғни қосымша валюталық ресурстарға қол жеткізу мақсатында экспорттық өндірістерді дамытуға негізделген.

Екі бағыттағы экспорттық стратегияны жүзеге асыру негізінен мемлекеттің ұстанатын сыртқы сауда саясатына байланысты. Бұған себеб мемлекет:

а) индустриалдаудың мақсаттарын және негізгі параметрлерін анықтайды, сонымен қатар оған қол жеткізудің құралдарын анықтайды;

б) өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымның дамуына септігін тигізеді;

в) ауқымды өнеркәсіптік кәсіпкерлікті жүзеге асырады;

г) жеке ұлттық кәсіпкерлікке кеңінен қолдау көрсетеді [3].

Көрсетілген екі сыртқы сауда стратегиясының үлгілері сыртқы экономикалық қатынастарды қалыптастыратын әр түрлі бағытталған күштер жүйесіне өте толық сәйкес келеді.

Осы екі үлгі негізінде қалыптасқан әлемдік шаруашылық қарым-қатынастар құрлымы халықаралық капитал экспансиясының негізгі бағыттарына сәйкес келеді.

Әрине экономикалық өсімнің экспорттық стратегиясын дамушы елдер үшін жалғыз және міндетті бағыт деп қарастырған дұрыс емес. Сонымен қатар экспорттық стратегияны тек экспорттық салаларды дамытудың басты бағыты ретінде де қарастыру дұрыс емес. Көптеген дамушы елдер үшін дамуының жалпы стратегиясы экспортқа негізделу мен қатар импорттық басу саясатын және интеграцияны қамту керек. Әрине, әрбір мемлекет өзі шешеді, қандай пропорцияда үш бағытты айқындайтыны. Бірақ көптеген дамушы елдер үшін экспорттық салаларды дамыту қолайлы бағыттардың бірі болып табылады. Бұл сыртқы сауда-саттық үрдісінен келіп түскен валюталық ресурстарды қолдана отырып шикізаттық өндірістен дайын өнім өндіруге көшудің жолы болып табылады [4].

Жоғарыда қарастырылған экспорттық стратегияларға қатысты келесіні айтуға болады. Қазіргі таңда Қазақстанда экстенсивті тауар айналым экспорттық стратегиясы қалыптасқан. Бұл стратегия негізінен шектеулі тауар номенклатурасын экспортқа шығарумен байланысты. Бұл жөнінде Қазақстанның халық шаруашылығының кешенінде қалыптасқан жағдай дәлел болады. Яғни, Қазақстанның көптеген салалары импортқа тәуелді екендігін айтуға болады, ал бұл жағдай валюталық ресурстардың шектелуіне жағдайында республикамыздың экономикалық қауіпсіздігіне үлкен нұқсан келтіреді. Осы орайда импортты алмастыратын өндірістерді Қазақстанда дамыту туралы ғалымдар

арасында пікірлер айтылып келеді. Алайда, бұл мәселені қарастыру барысында абайлағн дұрыс. Себебі кез келген шешім ең бірінші экономикалық тұрғыдан тиімді болуы керек. Сонымен қатар нақты қажеттіліктерді ескеріп, өз мүмкіншіліктерімізді дұрыс бағалауымыз керек.

Келесі біздің жасайтын амалымыз, Қазақстан Республикасының сыртқы сауда көрсеткіштері бойынша өзгерістерді талқылап көрейік.

ЖҰӨ экспорт және импорт сыйымдылығы. ҚР ЖҰӨ экспортсыйымдылығы жыл сайын азаю үстінде. Мысалы 2003 жылы экспорттың үлесі 48% құраса, 2019 жылы небары 28% құрады. Осыған ұқсас жағдай импортпен де болып жатыр. 2003 жылы 28% құраса оның үлесі, 2019 жылы 19% құрады. Қалыптасқан жағдай экспорттың ЖҰӨ құрамында негізгі компонент емес екендігін көрсетеді (кесте 1).

Кесте 1. - ҚР экспорт және импортсыймдылығы, %

Жылдар	ЖҰӨ-ің ішінде экспорт үлесі	ЖҰӨ-ің ішінде импорт үлесі	Өзге факторлар
2003	48	28	24
2004	39	29	32
2005	39	27	34
2006	42	27	31
2007	47	30	23
2008	49	30	21
2009	47	29	24
2010	46	31	23
2011	53	28	19
2012	37	25	38
2013	41	21	38
2014	44	19	37
2015	42	22	36
2016	36	21	43
2017	36	19	45
2018	25	17	58
2019	28	19	53
Ескертпе - [5] әдебиет негізінде жасалған			

Жан басына шаққандағы экспорт көлемі. Бұл көрсеткіш мемлекет халқының әлемдік экспортта қатысу дәрежесін сипаттайды. 5 кестеде келтірілген мәліметтерге сәйкес жан басына шаққандағы экспорт көлемі қарастырып отырған мерзім аралығында

өсіп келді. Дегенмен де, 2012 және 2016 жылдары жан басына шаққандағы экспорт көлемі күрт кеміп кетті. Бұл жағдай әлемдік экономикадағы кризистік жағдайлармен, сонымен қатар, жанар-жағармай ресурстарына бағаның төмендеуімен байланыстыруға болады. Әлемдік банктің бағалауы бойынша Қазақстан осы көрсеткіш бойынша Корея, Мексика, Чили сынды экономика құрлымын әртараптандырып дамытқан елдерден едәуір артта келеді, дегенмен де, Ресей, Әзербайжан мемлекеттерінен сәл алда келеміз.

Кесте 2. - ҚР жан басына шаққандағы экспорт көлемі 2003-2019 жж.

Жылдар	Экспорттың жан басына шаққандағы көлемі, АҚШ долл.	Экспорт көлемі, АҚШ долл.	ҚР халық саны, млн. адам.
2003	595	8,8	14,8
2004	583	8,6	14,8
2005	653	9,6	14,8
2006	867	12,9	14,9
2007	1333	20,09	15,07
2008	1832	27,8	15,2
2009	2500	38,2	15,3
2010	3080	47,7	15,5
2011	4476	71,1	15,9
2012	2666	43,1	16,2
2013	3720	60,2	16,4
2014	5080	79,4	16,6
2015	5115	46,0	16,9
2016	4953	36,8	17,1
2017	4616	48,5	17,2
2018	2626	51,1	17,4
2019	2090	58,1	17,6
Ескертпе - [6] әдебиет негізінде жасалған			

Сыртқы сауда айналымы. Біз өзіміздің талдауымызда 2014-2019 жылдар бойынша мәліметтерді қарастырдық (кесте 3). Кестеге сәйкес сыртқы сауда айналымы 2014 жылы ең жоғары мәнге ие болған екен және 120,8 млрд. АҚШ долларын құраған екен. 2014 жылы экспорт және импорт жоғары көрсеткіштерге ие болып отыр. Соның ішінде сыртқы сауданың негізгі бөлігі сәйкесінше Европа, ТМД, Азия елдеріне тиесілі болған екен. Европа елдерінің ішінде сауданың басым бөлігі Европалық Одақ елдеріне келеді. ТМД елдерінің ішінде Ресей мемлекетін атап кету керек. Біздің негізгі сауда-

саттық серіктесіміз Ресей Федерациясы болып табылады. Ресей Федерациясына 2014 жылы 25 млрд. АҚШ доллары шамасында сауда айналымы келіп түскен екен. Азия елдерінің ішінде 2014 жылы сыртқы сауданың негізгі бөлігі Қытай Халық Республикасына (бұдан былай - ҚХР) келген екен. ҚХР 2014 жылы шамамен 18 млрд. АҚШ долларындай сауда саттық келген екен. Енді жылдар арасында сыртқы сауда көрсеткіштерін талдап көрейік. 2014-2019 жылдарды тлдай отырып сыртқы сауда көрсеткіштері 2014-2016 жылдар аралығында төмендегенін байқаймыз. 2014 жыл сыртқы сауда айналымы 120,8 млрд. АҚШ долларын құраса, 2016 жылы ол не бары 62,1 млрд АҚШ долларын құрады. Біздің пікірімізше сауда саттықтың төмендеуі әлемдік нарықта мұнай және газ бағасының тұрақсыздығымен байланыстыруға болады. Мәселен, 2014 жылы отын-энергетикалық таурлар бүкіл экспортқа шығарылатын тауарлардың 80% пайызын құрады. Дегенмен, біздің пікірімізше Дүниежүзілік сауда ұйымына Қазақстанның кіруі, уақыт өте өзінің оңтайлы әсерін тигізе бастады. 2016-2019 жылдар аралығында сыртқы сауда көрсеткіштері өсе бастады. Мәселен, 2019 жылы сыртқы сауда айналымы 97,8 млрд. АҚШ долларын құрады. Яғни, 2016 жылмен салыстырғанда 57,4% өсті.

Кесте 3. – Қазақстан Республикасының 2014-2019 жж. сыртқы сауда бойынша көрсеткіштер

Көрсеткіштер	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Экспорт, мың АҚШ долл.	79 459 858,0	45955776,5	36 736 906,5	48 503 260,1	61 111 221,4	58 065 588,7
Импорт, мың АҚШ долл.	41 295 479,9	30567754,3	25 376 744,5	29 599 628,5	33 658 519,4	39 709 305,9
Сыртқы сауда айналымы, мың АҚШ долл.	120755337,9	76523530,8	62 113 651,0	78 102 888,6	94 769 740,8	97 774 894,6
Соның ішінде сыртқы сауда айналымы:						
СНГ, мың АҚШ долл.	28 599 545,9	20 970 333,2	17 691 221,0	22 430 850,5	25 602 226,8	27 374 260,5
Европа, мың АҚШ долл.	58 170 069,2	34 215 009,9	27 034 681,2	33 364 725,2	40 846 222,2	34 483 612,2
Азия, мың АҚШ долл.	29 664 934,1	18 234 982,0	14 482 151,1	19 570 983,3	24 872 214,5	32 106 948,1
Америка, мың АҚШ долл.	3 886 092,0	2 811 636,9	2 617 341,0	2 352 286,9	2 826 033,3	3 239 773,7
Африка, мың АҚШ долл.	335 889,7	215 574,8	249 618,0	353 684,8	583 130,2	491 835,7

Австралия и Океания, мың АҚШ долл.	98 807,0	75 993,9	38 638,7	30 357,8	39 913,8	78 464,4
Ескерту: Кесте [7-11] мәліметтер негізінде жасалған.						

Жүргізілген талдау Қазақстан Республикасының сыртқы саудасының келесідей тенденцияларын анықтауға мүмкіндік берді:

- Едәуір көлемде құндық мағынада экспорттың құны азайды;
- Экспорт көлемінің жан басына шаққандағы көлемі де азаю үстінде;
- ЖҰӨ құрамында экспорттың үлесі кему үстінде;
- Экспорттық стратегияны таңдау барысында ең алдымен нақты қажеттіліктерді дұрыс бағамдауы керек және де мемлекеттің ресурстік мүмкіншіліктері ескерілу қажет;
- Дұрыс экспорттық стратегияны таңдаудан алдағы уақытта ҚР экономикасының әлауқаты да анықталады.

Әдебиеттер тізімі:

1 Адилханов О. Қазақстанда экспортты әртараптандырудың мүмкіндіктері // Международная научно-практическая конференция «Экономическая наука Казахстана: поиски и решения», посвященной 100-летию со дня рождения академика Т.А. Ашимбаева (18 мая 2018 г.). – Алматы. – 2018. – 652 с. – С. 224 – 230

2 Чуланова З.К., Алимбетова Ж.С. Қазақстан экспортының бәсекеге қабілеттілігін арттыруды зерттеуге әдістемелік тәсілдемелер. ҚазҰУ Хабаршысы. - 2016. - № 1. - Б. 188 - 197. - (халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясы)

3 Туркеева К.А. Экспортные стратегии государства в условиях структурной диверсификации казахстанской экономики // Экономика: стратегия и практика. – 2018. - № 2 (46). – С. 74 - 81

4 Туркеева К.А. Қазақстанның өңдеу өнеркәсібі экспортын талдау// Экономика: стратегия и практика. – 2019. - № 1 (46). – С. 181 – 192

5 [Электронный ресурс] <http://edoc.bseu.by:8080/bitstream/edoc/76724/1/> (дата обращения: 21. 04. 2021)

6 [Электронный ресурс]. URL: <https://data.worldbank.org/country/kazakhstan> (дата обращения: 21. 04. 2021)

7 Внешняя торговля Республики Казахстан за 2011–2015 гг. / Статистический сборник (на казах. и рус. яз.). Агентство Республики Казахстан по статистике. 176 с.;

8 Внешняя торговля Республики Казахстан за 2012–2016 гг. / Статистический сборник (на каз. и рус. яз.). Агентство Республики Казахстан по статистике. 186 с.;

9 Внешняя торговля Республики Казахстан за 2013–2017 гг. / Статистический сборник (на каз. и рус. яз.). Агентство Республики Казахстан по статистике. 180 с.;

10 Внешняя торговля Республики Казахстан за 2014–2018 гг. / Статистический сборник (на каз. и рус. яз.). Агентство Республики Казахстан по статистике. 192 с.;

11 Внешняя торговля Республики Казахстан за 2015–2019 гг. / Статистический сборник (на каз. и рус. яз.). Агентство Республики Казахстан по статистике. 211 с.;

References:

1 Adilkhanov O. Kazakstanda exportty artaraptandyrudyn mumkindikteri // International scientific and practical conference "Economic science of Kazakhstan: searches and solutions" dedicated to the 100th anniversary of the birth of academician T.A. Ashimbayev (May 18, 2018). - Almaty. - 2018. - 652 p. - p. 224 - 230

2 Chulanova Z.K., Alimbetova Zh.S. Kazakhstan exportyn basekege kabilettiligin arttyrudy zertteuge adistemelik tasildemeler. KazUU Khabarshysy. - 2016. - No. 1. - B. 188 - 197. - (halykaralyk katynastar zhane halykaralyk kukyk seriyasy)

3 Turkeeva K.A. Export strategies of the state in the conditions of structural diversification of the Kazakh economy // Economics: Strategy and Practice. – 2018. - № 2 (46). – Pp. 74 - 81

4 Turkeeva K.A. Kazakstannyn ondeu onerkasibi exportyn taldau// Economics: Strategy and Practice. – 2019. - № 1 (46). – Pp. 181 - 192

5 [Electronic resource] <http://edoc.bseu.by:8080/bitstream/edoc/76724/1> / (date of request: 21. 04. 2021)

6 [Electronic resource]. URL: <https://data.worldbank.org/country/kazakhstan> (date of application: 21. 04. 2021)

7 Foreign trade of the Republic of Kazakhstan for 2011-2015 / Statistical Collection (in Kazakh. and Russian). Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics. 176 p.;

8 Foreign trade of the Republic of Kazakhstan for 2012-2016 / Statistical Collection (in kaz. and Russian). Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics. 186 p.;

9 Foreign trade of the Republic of Kazakhstan for 2013-2017 / Statistical Collection (in kaz. and Russian). Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics. 180 p. ;

10 Foreign trade of the Republic of Kazakhstan for 2014-2018 / Statistical Collection (in kaz. and Russian). Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics. 192 p.;

11 Foreign trade of the Republic of Kazakhstan for 2015-2019 / Statistical Collection (in kaz. and Russian). Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics. 211 p.

УДК 336.71

ОПЕРАЦИОННЫЕ РИСКИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ: ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ

Нурлан А.Н.,
Магистрант 2 курса ОП 7М04107 – Финансы
кафедры «Экономика и бизнес» Академии «Кайнар»
Калиакпарова Г.Ш.,
PhD, доцент
кафедры «Экономика и бизнес» Академии «Кайнар»

***Аннотация.** Суть статьи заключается в рассмотрении сущности определений операционного риска, которые даются разными учеными-исследователями. Здесь дается авторская трактовка понятия «операционный риск». В статье показаны основные виды операционного риска в соответствии с международной классификацией. Предложены методы и инструменты необходимые для снижения данного вида риска.*

Во время написания статьи делались ссылки на материалы Базель II, связанные с управлением рисками в коммерческом банке.

***Ключевые слова:** коммерческий банк, риск, операционный риск, методология управления, банковские риски.*

КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТЕРДІҢ ОПЕРАЦИЯЛЫҚ ТӘУЕКЕЛДІЛІГІН БАСҚАРУ: ТЕОРИЯ, ӘДІСНАМА

Нурлан А.Н.,

«Кайнар» академиясының «Экономика және бизнес» кафедрасының
2 курс магистранты
Калиакпарова Г.Ш.,
PhD, «Кайнар» академиясының доценті

***Аннотация.** Мақаланың мәні әртүрлі ғылыми зерттеушілер берген операциялық тәуекелдік анықтамаларының мәнін қарастыруы болып табылады. Мұнда «операциялық тәуекел» түсінігінің авторлық түсіндірмесі берілген. Мақалада халықаралық классификацияға сай операциялық тәуекелдің негізгі түрлері көрсетілген. Және тәуекелдің осы түрін азайту әдістері ұсынылған.*

Жазу кезінде коммерциялық банктегі тәуекелдерді басқаруға қатысты Базель II материалдары жасалды.

***Кілт сөздер:** коммерциялық банк, тәуекел, операциялық тәуекел, басқару әдістемесі, банктік тәуекелдер.*

OPERATIONAL RISKS OF COMMERCIAL BANKS: THEORY AND METHODOLOGY

Nurlan A.N.,
2nd year undergraduate student of master's degree the Department of Economics and Business of the Kainar Academy
Kaliakparova G.Sh.,
PhD, Associate Professor of the Kainar Academy

***Annotation.** The essence of the article is to consider the essence of the definitions of operational risk, which are given by different scientists- researchers. The author's interpretation of the concept of "operational risk" is given here. The article shows the main types of operational risk in accordance with the international classification. The methods and tools necessary to reduce this type of risk are proposed.*

At the time of writing the article, references were made to Basel II materials related to risk management in a commercial bank.

***Keywords:** commercial bank, risk, operational risk, management methodology, banking risks.*

Введение. На современном этапе банковская система наиболее подвержена операционным рискам. Это риски, которые в первую очередь подвержены в целом рискам, связанным с выполнением банками своих основных бизнес-функций, а также всевозможными видами мошенничества. Здесь важную роль играет риск-менеджмент. От того насколько высок операционный риск зависит надежность и конкурентоспособность коммерческого банка. Регулируя операционный риск, контролируется доходность основных банковских операций и всего финансового учреждения в целом.

Проблемы, которые возникают при управлении операционными рисками связаны с характером их происхождения, а также их масштабностью. Важно своевременно отреагировать на количественную и качественную сторону таких рисков, уметь правильно прогнозировать возможные рискованные ситуации.

Актуальность темы статьи обосновывается тем, что банковская деятельность всегда была подвержена различного рода рискам, но, на современном этапе, когда происходит спад в экономиках всех стран, глобально встает вопрос о глобальном финансово-экономическом кризисе в банковской сфере. Здесь остро встают вопросы о возрастающих рисках в кредитной сфере, когда население не стабильно, снижается деловая активность финансово-кредитных институтов. Следовательно, возрастают риски коммерческих банков, в том числе и операционные. Не достаточное внимание к вопросам

снижения операционных рисков может привести к значительным убыткам, к росту других видов рисков, к снижению конкурентоспособности кредитного предприятия. Все во взаимосвязи.

Чаще всего к операционным рискам приводит ежедневная рутинная работа, когда менеджеры банков пытаются снизить расходы компании за счет сокращения численности работающего персонала, ведь сократив несколько человек, будет обслуживаться тоже количество клиентов. Можно снизить затраты на поддержание безопасности, ведь все идет своим чередом и т.д. При этом мошенники не дремлют, они каждый день разрабатывают новые планы, что приводит к снижению доверия к банковской деятельности.

Необходима разработка новых подходов в сфере банковской деятельности по снижению операционных рисков, в методологии риск-менеджмента.

Степень разработанности темы статьи. Понятие операционного риска относительно молодо. Ученые-экономисты вопросами операционного риска стали заниматься только в конце XX столетия, в Европе. В России и в Казахстане этими вопросами стали заниматься чуть позже.

Так, к примеру, такие зарубежные ученые, как R. Politowski, H. Panjer, C. Einhaus, D. Smith и другие в своих работах рассматривали вопросы о потребности экспансии операционного менеджмента в имеющуюся систему риск-менеджмента. Помимо этого свою лепту в практические вопросы внедрения операционного менеджмента внесли такие консалтинговые агентства как Pricewaterhouse Coopers, Roland Berger, Ernst&Young и другие. Среди зарубежных банков первыми внедрившими в систему риск-менеджмента вопросы операционного риска стали Deutsche Bank, JP Morgan Chase, UniCreditbank и другие. Также свою лепту в изучении операционного риска внесла международная организация Basel Committee on Banking Supervision.

Среди российских ученых, внесших свою лепту в изучение операционных рисков в системе риск-менеджмента можно выделить О.И. Лаврушина, Р.Г. Ольхову, А.Ф. Щукина, В.М. Усопкина и других.

Среди казахстанских ученых: В.Д.Мельникова, Г.С. Сейткасимову, У.Б. Айтбаеву, У.М.Искакова, К.К. Ахметову и др.

При всем многообразии проведенных исследований влияния операционных рисков на деятельность банков остается еще достаточное большое количество нерешенных вопросов. К примеру, к таким можно отнести вопросы комплексного построения системы управления, необходимо до конца изучить сущность операционных рисков в связи с меняющимися положениями как в казахстанской, так и в международной банковской системах. Важно исследовать специфику управления операционными рисками. Время диктует новые вопросы, которые возникают в банковской системе в связи с ситуацией, происходящей в мировом содружестве, которые вносит коронавирус.

Целью статьи стало изучение теоретических представлений об операционных рисках, связанных с кредитной деятельностью коммерческих банков. Автор ставит целью изучить опыт коммерческих банков, провести анализ и предложить свое видение по совершенствованию систем управления рисками.

Задачи исследования:

- рассмотреть и проанализировать понятия операционного риска, предлагаемые различными учеными;
- расширить природу понятия операционного риска и возможные риски в кредитной деятельности коммерческого банка;
- раскрыть некоторые методы и инструменты необходимые для снижения уровня операционного риска.

Методологически работа базируется на системном анализе, методах наблюдения, сравнении и других методах.

Новизна работы состоит в том, что автором произведена попытка дать авторское определение сущности операционного риска, а также было произведено сопоставление операционного банковского риска с трактовкой Базельского комитета, также автором предложена группировка операционных рисков в части их влияния на банковские риски в целом, определена степень их воздействия на кредитную деятельность банка.

Выводы. Вопросы определения и управления операционными рисками являются актуальными особенно сейчас на современном этапе, в период неопределенности. Вопросы совершенствования регулирования операционных рисков широко рассматриваются в банковском сообществе как в Казахстане, так и на уровне мирового сообщества.

Ляшко К.С. рассматривая банковские риски, дает следующее определение операционному риску: Операционный риск – это риск, связанный с убытками, которые возникают в результате неустойчивости и необеспеченности достаточным вниманием внутренних процедур управления кредитной организации, а также отказа от информационных и других систем внутреннего контроля, а также влияния внешних событий на деятельность кредитной организации. Правовой риск является частью операционного [1].

До сих пор в экономической литературе нет однозначного понимания операционного риска, что позволяет проводить различные манипуляции, связанным с сущностью данного риска и способам управления им.

Для того, чтобы определить сущность процесса оценки операционного риска, необходимо рассмотреть какие определения операционного риска дают ученые-исследователи. Так вопросам операционного риска посвящены труды таких российских экономистов, как О.И. Лаврушина, Д.Ф.Щукин, Г.В. Чернова, Н.И. Валенцевой и других.

О.И. Лавруши приводит следующее определение: «Операционный риск - это риск прямых и не прямых потерь, которые возникают из-за неадекватности внутренних процессов, персонала, систем или внешних событий». Данное определение было взято за основу в 2001 году Базельским комитетом [2, с. 33].

В свою очередь Г.В. Чернов дает следующее определение операционного риска: «Операционный риск – это риск финансовых потерь, вызванный неправильной организацией работы банка, неадекватным менеджментом, ошибочной политикой и риском, связанным с человеческим фактором» [3, с. 35].

По определению Д. Вилсона к операционным рискам также относятся прочие виды финансовых рисков, таких как рыночный и кредитный.

Со слов исследователя К.Дэвидсона операционный риск рассматривается как риск косвенных или прямых убытков в результате неверного построения бизнес-процессов, ошибочных процедур внутреннего контроля, технических сбоев, несанкционированных действий сотрудников или внешнего воздействия [4, с. 52].

В электронном инвестиционном словаре операционный риск определяется как внутренний или фундаментальный риск компании, безотносительно к финансовому риску. Риск, создаваемый постоянными издержками. Также называется бизнес риском [5].

Л. Бродвицкий обращает внимание на роль системы внутреннего контроля организации. В результате его неэффективной работы и возникают операционные риски. Также он отмечает, что данный вид риска возникает в результате несоответствия характеру и масштабам деятельности кредитной организации и (или) требованиям действующего законодательства внутренних порядков и процедур проведения банковских операций. В итоге может привести к убыткам в финансовой деятельности [6].

Анализ соответствующей теоретической базы и понятия операционного риска показал, что этот вид риска связан, в первую очередь со случайными или намеренными действиями людей или предприятий, направленными против банковской деятельности, нарушая законодательство и внутренние правила и процедуры деятельности финансовой организации.

Во-вторую очередь, этот риск связан с несовершенством работников, с неэффективностью внутреннего контроля, документооборота. Другими словами, с несовершенством организационной структуры банка.

Другими факторами, приводящими к операционному риску являются сбои в функционировании систем и оборудования, а также внешние обстоятельства вне контроля организации.

Вместе с тем, исходя из перечисленных выше трактовок операционных рисков выпадают, например внешнее мошенничество, взлом систем безопасности, природные катастрофы и др.

На основе рассмотрения определения «операционный риск», нами предлагается авторское определение. Операционный риск – это опасность, в результате обстоятельств непреодолимой силы для кредитной организации и со стороны субъектов целенаправленного действия. Особенностью авторского определения является то, что осуществляемые коммерческой организацией определенные операции, ограничиваются риском ее деятельности, а также в случае возможного бездействия определенными банковскими службами, приводящими к возникновению угрозы операционного риска.

Таким образом, операционный риск является сложным и многогранным, он оказывает влияние на все аспекты деятельности банка. Факты действия операционного риска говорят нам о том, что опасность возможных потерь может быть настолько большой, что банк будет вынужден прекратить свою деятельность.

Надо отметить, что операционный риск появляется при проведении финансовых операций. В мировой классификации операционный риск принято делить на 4 вида [6]:

Персональный – вследствие действий сотрудников банка (мошенничество с целью личной прибыли, наживы или из желания принести ущерб банку, профессиональные ошибки) ведущие к убыткам;

Процессуальный - ущерб вследствие совершения просчетов, неточностей, допущенных в организации процесса финансовой деятельности;

Системный – осложнения, которые появляются вследствие недоработки или несовершенства технологий, используемых в банке;

Внешний – ущерб, появляющийся вследствие изменений законодательно-нормативной базы, политической и экономической сферы, а также вследствие физического ввязывания отдельных лиц (например, кража).

Операционный риск можно разделить по уровню значимости его для банка:

- корпоративный, риск касается всего банка в целом;
- риск единицы, риск касается одной определенной структуры;
- риск подразделения, к примеру, когда риск относится к отдельному филиалу.

К возникновению различных видов рисков приводят как внешние, так и внутренние обстоятельства. При этом хочется отметить, что ни один бизнес никогда не застрахован от возникновения рисков.

Поэтому банковский менеджмент настроен на создание качественной системы оценки и управления операционными рисками. Согласно Базелю II (документ, который описывает возможные способы повышения качества управления всеми рисковыми событиями, связанными с банковской деятельностью) существуют следующие способы оценки риска: подход базового индикатора, стандартизированный подход, подход измерения [7].

При подходе базового индикатора за базу берется средний уровень доходов за предыдущие 3 года, при этом возможная величина рисков составляет 15% от этой суммы. Этот показатель рассчитывается совсем легко и является показателем, определяющим достаточность капитала;

В отличие от расчета базового индикатора стандартизированный подход определяется не весь валовый доход в целом, а по каждому из направлений банковской

деятельности в отдельности. За расчет берется 8 направлений, из которых каждое направление имеет свой определенный процент риска;

В соответствии с подходом измерения по каждой группе деятельности проводится оценка возможного риска, которая схожа с оценкой ожидаемых потерь по кредитному риску.

Основная направленность управления операционными рисками связана со снижением убытков кредитной организации, ее экономической стабильностью. Хочется отметить, что в этой стабильности должны быть заинтересованы не только сами банки, но и государство, а также все общество, так как стабильность банков тесно связана со стабильностью экономики в целом.

Говоря об управлении рисками коммерческого банка, хочется отметить что здесь необходимо регулирование общего количества убытков. В соответствии с Базелем II банкам рекомендуется разрабатывать 2 плана: план снижения возможностей наступления рисков события и план действий на случай необратимости риска. Рекомендуется периодически вносить коррективы в оба вышеназванных плана.

Опять же Базелем II рекомендовано 3 линии обороны, способствующих качественному управлению рисками:

- 1 линия - весь персонал банка. Например, сотрудники инкассаторской службы при попытке их ограбления;

- 2 линия - специально созданный внутри банка субъект, который организует всю работу, связанную с финансовыми рисками;

- 3 линия - специально созданное подразделение, которое периодически проводит внутреннюю проверку подготовленности и эффективности двух первых линий.

По Базелю II для создания наиболее эффективной системы управления принято использовать целый ряд методик, в число которых входит:

- Регулярный аудит совершаемых операций;
- Анализ имеющейся информации по операционным рисковым событиям;
- Регулярный мониторинг ключевых индикаторов риска;
- Оценка и анализ возможного риска отдельными подразделениями и филиалами;
- Совершенствование бизнес-процесса путем создания новых правил;
- Контроль соблюдения принятых в банке правил;
- Обучение и мотивирование персонала кредитной организации;
- Исключение человеческого фактора за счет автоматизации процессов;
- Постоянное составление отчетности по операционным рискам;
- Страхование от наступления операционных рисков.

Как правило, в банках, где хорошо продумана система управления финансовыми рисками и ведется постоянный контроль по ее развитию и регулированию, уже на первой линии защиты предотвращается до 95% таких случаев. Также хочется отметить, что эффективность управления операционными рисками зависит от того как организовано в банке руководство по борьбе с возможными рисками, от того, какие проекты и цели имеет такое подразделение.

Таким образом, важно создать качественную систему управления. Мир не стоит на месте, чем больше методик будет задействовано, тем больше шансов на снижение рисков, банкам рекомендуется создание обширного штата сотрудников, отвечающих за управление рисками. Это могут себе позволить только крупные организации. Наиболее уязвимыми к операционным рискам являются небольшие банки, которые не способны позволить себе содержать целый штат квалифицированных сотрудников, занимающихся только оценкой рисков факторов и их управлением.

Список источников

1. Ляшко К.С. Банковские риски. Принципы идентификации и управления [Электрон. ресурс]. - 2021. - URL: http://www.e-magazine.meli.ru/vipuski/vipusk_19/266_v19_Lyashko.doc. - (дата обращения: 3.04.2021).
2. Лаврушин О.И. Банковские риски: учеб. Пособие / под ред. Лаврушина О.И., Валенцевой Н.И. – М.: КноРус. -2007. -232 с.
3. Чернов Г.В. Управление рисками: учеб. Пособие/ под ред. Г.В. Чернова и др. М.: ТК Велби, Изд-во «проспект». – 2003. – 160 с.
4. Хабибуллин Р.Р. Понятие операционного риска // Финансы и кредит. - №39 (567). – 2013. – С. 51-56.
5. Финансовый словарь [Электрон. ресурс]. - 2021. - URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/fin_enc/26363. - (дата обращения: 4.02.2021).
6. Операционные риски банка – их виды, оценка и управление [Электрон. ресурс]. - 2021. - URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/fin_enc/26363. - (дата обращения: 5.04.2021).
7. Базель II [Электрон. ресурс]. - 2021. - URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki> . - (дата обращения: 7.04.2021).

References:

1. Lyashko K.S. Banking risks. Principles of identification and management [Electron. resource]. - 2021. - URL: http://www.e-magazine.meli.ru/vipuski/vipusk_19/266_v19_Lyashko.doc. - (date of access: 3.04.2021).
2. Lavrushin O.I. Banking risks: textbook. Allowance / ed. Lavrushina O.I., Valentseva N.I. – M.: KnoРус. -2007. -232 p.
3. Chernov G.V. Risk management: textbook. Allowance / ed. G.V. Chernova and others. M.: TK Velby, Publishing house "Prospect". - 2003. - 160 p.
4. Khabibullin R.R. The concept of operational risk // Finance and credit. - No. 39 (567). - 2013. - S. 51-56.
5. Financial Dictionary [Electron. resource]. - 2021. - URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/fin_enc/26363. - (date of access: 04.02.2021).
6. Operational risks of the bank - their types, assessment and management [Electron. resource]. - 2021. - URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/fin_enc/26363. - (date of access: 04/05/2021).
7. Basel II [Electron. resource]. - 2021. - URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>. - (date of access: 04/07/2021).

УДК 336.71.1

НОВОЕ НАПРАВЛЕНИЕ МАРКЕТИНГА - «НЕЙРОМАРКЕТИНГ»

Искаков Т.Н.,

Старший преподаватель Колледжа Академии Кайнар

***Аннотация:** В современном мире развитие маркетинга сложно представить без учета смежных с ним дисциплин, в частности, психологии поведения потребителя, оказывающей влияние на многие принимаемые маркетинговые решения. Один из инструментов, который дает возможность определить неосознанные аспекты в поведении потребителей и принятии решений о покупке, восприятию определенных факторов при рекламировании продукции является нейромаркетинг. В данной статье рассматривается точка зрения разных авторов и ученых о том является ли нейромаркетинг новым направлением в науке или это направление в маркетинге.*

***Ключевые слова:** Наука, нейромаркетинг, подход, маркетинг, инструменты, поведение потребителей, маркетинговые исследования.*

МАРКЕТИНГІДЕГІ ЖАҢА БАҒЫТ - «НЕЙРОМАРКЕТИНГ»

Искаков Т.Н.,

Қайнар академиясы колледжінің аға оқытушысы

Аннотация: Қазіргі әлемде маркетинг саласы онымен шектес пәндер арқылы дамуы, әсіресе тұтынушы қылығының психологиясы адамның қабылдау шешіміне әсер етуі. Тұтынушылар мен олардың мінез-құлқының ой елегінен өткізілмегенінің аспектілері туралы шешімдер қабылдаған кезде сатып алуға, анықтауға мүмкіндік беретін құралдарының бірі белгілі бір факторлары нейромаркетинг бағыты болып табылады. Бұл мақалада әртүрлі авторлар мен ғалымдардың нейромаркетинг жаңа ғылым бағыты болып табыла ма, әлде бұл маркетингіндегі жаңа бағыты болып табылатыны екендігі туралы көзқарас жинағы.

Түйін сөздер: Ғылым, нейромаркетинг көзқарасы, маркетинг, құрал-саймандар, тұтынушылардың мінез-құлқы, маркетингтік зерттеулері.

NEW DIRECTION OF MARKETING - "NEUROMARKETING"

Iskakov T.N.,

Senior Lecturer at Kainar Academy College

Abstract: Nowadays the development of marketing is difficult to imagine without taking into account its related disciplines, in particular the psychology of consumer behavior, which affects many marketing decisions. One of the tools that makes it possible to identify subconscious aspects in consumer behavior and decisions making about purchase, perception of certain factors in product advertising is neuromarketing. This article examines the views of different authors and scientists on whether neuromarketing is a new direction in science or a direction in marketing.

Keywords: Science, neuromarketing, approach, marketing, tools, consumer behavior, marketing research.

На сегодняшний день существует изобилие приемов, которыми пользуются маркетологи в своей деятельности. Одним из таких методологических приемов является нейромаркетинг. Впервые понятие «нейромаркетинг» использовал профессор Университета Эразма Роттердамского Эйл Смидтс в 2002 г., когда объяснил его основную задачу – «лучше понять потребителя и его реакцию на маркетинговые раздражители путем прямого измерения процессов в мозгу» и повысить «эффективность методов маркетинга, изучая реакцию мозга»¹. Нейромаркетинг отличается тем, что представляет собой симбиоз разноплановых вопросов, направленные на исследование поведенческих особенностей потребителей. Нейромаркетинг вобрал в себя такие направления науки, как психология, биология, нейрофизиология, а также сам маркетинг.

Ключевой задачей нейромаркетинга является изучение поведения потребителя при выборе определенного продукта, а именно каковы его эмоциональные реакции, память, мышление и т.д. Таким образом, нейромаркетинг является относительно новым направлением в изучении человеческих чувств, мыслей и потребительского поведения,

¹ Льюис Д. Нейромаркетинг в действии. Как проникнуть в мозг покупателя / пер. с англ.: М.: Манн, Иванов и Фербер, 2015. – 304 с.

благодаря которому можно будет предсказать и даже манипулировать потребительским поведением и принятием решений. Нобелевский лауреат Франсиз Кирк навал это удивительной гипотезой идею о том, что все человеческие чувства, мысли и поведение и даже сознание – продукт нейронной активности нашего мозга².

Для маркетологов многообещающим является то, что нейробиология может помочь снизить (развять) неопределенность и догадки, которые традиционно мешают понять потребительское поведение. Область нейромаркетинга - иногда известная как потребительская нейробиология - изучает мозг, чтобы предсказать и даже манипулировать потребительским поведением и принятием решений. До недавнего времени рассматривалась как экстравагантная "пограничная наука" нейромаркетинг был усилен в течение последних пяти лет несколькими новаторскими исследованиями, которые демонстрируют его потенциал для создания ценности для маркетологов.

Традиционные методы маркетинговых исследовательских подходов включают в себя фокус-группы, анкеты, совместный анализ, рыночные испытания и моделирование, и поэтому на основе полученных данных результаты получаются среднего уровня, тогда как методы нейромаркетинга позволяют более точно понять потребительское поведение.

Девяносто пять процентов решений, принимаемых людьми, принимаются их подсознанием, и лишь пять процентов решений - подсознанием. Традиционные маркетинговые инструменты пытаются понять пять процентов, но инструменты нейромаркетинга пытаются определить оставшиеся девяносто пять процентов. Из-за этого нейромаркетинг привлек к себе большое внимание, но некоторые аспекты его остаются все еще неисследованными, включая то, как это используется на практике.

Одним из определений нейромаркетинга является осуществление маркетинга на основе нейробиологии. Это качественный и количественный метод исследования рынка, ориентированный на возможность предсказать поведение потребителей. Результаты дают представление о подсознательных эмоциях и мотивациях потребителя. "Целью исследований нейромаркетинга является получение объективной информации о внутренней работе мозга потребителей, не прибегая к субъективным отчетам, которые долгое время были основой маркетинговых исследований". "Таким образом, нейромаркетинг стремится предоставить качественно различную информацию, якобы превосходящую информацию, полученную традиционными способами, относительно экономически ценной темы предпочтений потребителей"³.

Большинство рассмотренных статей упомянули о преимуществах нейромаркетинга по сравнению с традиционными методами маркетинга. Во многих статьях в ходе исследования неспособность людей описать свои чувства является одной из важнейших причин, почему нейромаркетинг имеет преимущество перед традиционными маркетинговыми инструментами³. На рисунке 1 показаны преимуществ и недостатка нейромаркетинга.

Нейромаркетинг можно рассматривать как подкатегория нейроэкономики, а также и нейробиологии, который занимается проблемами, относящиеся к маркетингу, используя методы исследования мозга в управленческой практике. Нейромаркетинг – приложение к нейронаучным методам для анализа и понимания поведения человека относительно маркетинга и маркетинговых взаимоотношений⁴.

Таким образом, нейромаркетинг предлагает методы прямого зондирования умов потребителей, не требуя сознательного участия, что поможет помочь выявить скрытую информацию об их истинных предпочтениях. Такая информация может быть использована для влияния на их покупательское поведение. Методы исследования

² Eben Harrell «Neuromarketing: What You Need to Know»

³ Willem Kottier «The added value of neuromarketing tools in the area of marketing research»

⁴ Vivian Alexandra Roth The Potential of Neuromarketing as a Marketing Tool

нейромаркетинга может быть не только инструментом маркетинга, но и подвидом таких наук как нейроэкономика, нейробиология и тд.

Рисунок 1 – Особенности нейромаркетинга

Одно из определений нейромаркетинга: Новейшая форма исследования и практики маркетинга, изучение реакции мозга на рекламные объявления и все сообщения и изображения, связанные с этим посредством использования томографии для функциональной магнитно-резонансной томографии⁵.

Некоторые ученые понимают нейромаркетинг как объединение двух отраслей науки. В частности, под ним подразумевается применение нейровизуализации в маркетинговых исследованиях, объединение неврологии и маркетинга в исследованиях новая междисциплинарная область, соединяющая нейронауку, психологию и маркетинг, основное внимание в которой уделяется оценке интеллектуальных и эмоциональных реакций потребителей на различные маркетинговые стимулы, новая мультидисциплинарная сфера исследований, где должны или могут изучаться принципиальные основы предложения и продажи на основе результатов исследования мозга, психологии поведения и маркетинга для того, чтобы целенаправленно и успешно продавать соответствующую продукцию⁶.

Таким образом, нейромаркетинг это смешение и взаимодействие различных областей науки и зарождения новой дисциплины по исследованию мозга на предмет потребительского поведения.

Итоги

5 Thayana S. Jesus, Regina Rianelli de Brito, Prof. Dr. Jesus Domech Moré, Prof. Dr. Jorge Julio Landeiro Vaz «Neuromarketing: neuroscience and psychology along with marketing strategies».

⁶ Виктория Дершень «Инструменты нейромаркетинга: проблемы и перспективы».

Учитывая вышеизложенное, нельзя сказать однозначно, является ли нейромаркетинг обособленной наукой, или же инструментом маркетинга. Маркетинговые исследования бывают не столь конкретными и точными, поскольку потребитель не всегда может честно и точно ответить на заданные ему вопросы. Поэтому нейромаркетинг открывает дверь в неизвестный до этого времени мир, мир нашего подсознания с точки зрения маркетинга. Хотя это область является молодой, но можно с уверенностью сказать, что нейромаркетинг является уникальным и развивающимся направлением, и он может быть многообещающим в ближайшем будущем.

Список использованной литературы

1. Льюис Д. Нейромаркетинг в действии. Как проникнуть в мозг покупателя / пер. с англ.: М.: Манн, Иванов и Фербер, 2015. – 304 с.
2. Eben Harrell, Neuromarketing: What You Need to Know// Harvard Business Review. 2019. <https://hbr.org/2019/01/neuromarketing-what-you-need-to-know>.
3. Willem Kottier, The added value of neuromarketing tools in the area of marketing research// 2014. 4th IBA Bachelor Thesis Conference, November 6th, Enschede, The Netherlands.
4. Vivian Alexandra Roth, The Potential of Neuromarketing as a Marketing Tool// 1st IBA Bachelor Thesis Conference. 2013. June 27th, Enschede, The Netherlands.
5. Thayana S. Jesus, Regina Rianelli de Brito, Prof. Dr. Jesus Domech Moré, Prof. Dr. Jorge Julio Landeiro Vaz, Neuromarketing: neuroscience and psychology along with marketing strategies//Management and Economic Journal. 2017. V. 01, II. P.18-30.
6. Виктория Дершень, Инструменты нейромаркетинга: проблемы и перспективы//Наука и инновации. 2018. №6(184). С 18-22.

References:

1. Lewis D. Neuromarketing in action. How to get into the mind of the buyer / per. from English: М.: Mann, Ivanov and Ferber, 2015. - 304 p.
2. Eben Harrell, Neuromarketing: What You Need to Know// Harvard Business Review. 2019. <https://hbr.org/2019/01/neuromarketing-what-you-need-to-know>.
3. Willem Kottier, The added value of neuromarketing tools in the area of marketing research// 2014. 4th IBA Bachelor Thesis Conference, November 6th, Enschede, The Netherlands.
4. Vivian Alexandra Roth, The Potential of Neuromarketing as a Marketing Tool// 1st IBA Bachelor Thesis Conference. 2013. June 27th, Enschede, The Netherlands.
5. Thayana S. Jesus, Regina Rianelli de Brito, Prof. Dr. Jesus Domech More, Prof. Dr. Jorge Julio Landeiro Vaz, Neuromarketing: neuroscience and psychology along with marketing strategies//Management and Economic Journal. 2017. V. 01, II. P.18-30.
6. Victoria Dershen, Neuromarketing tools: problems and prospects//Science and innovations. 2018. No. 6 (184). From 18-22.

УДК: 336.74

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ КӘСІПКЕРЛІКТІ ҮНТАЛАНДЫРУ ЖӘНЕ ҚОЛДАУ ЖӨНІНДЕГІ ІС-ШАРАЛАРДЫ ТАЛДАУ

Турманова К.Б.,
«Экономика және бизнес» кафедрасының аға оқытушысы,
Қайнар Академиясы

Аңдатпа. Қазіргі заманғы әлемдік экономикада жаһандық экономикалық бәсеке күшейе түсуде, бұл Қазақстанның алдына өз экономикасын "цифрлық дәуірге"

дайындау міндетін қояды. Осыны ескере отырып, индустриялық-инновациялық даму ұзақ мерзімді перспективада мемлекеттік саясаттың негізгі басымдықтарының бірі болып қала береді. Бұл мақалада әртараптандыру және оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру арқылы экономиканың орнықты және теңгерімді өсуін қамтамасыз ету мақсатында Қазақстан Республикасын үдемелі индустриялық-инновациялық дамыту жөніндегі 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламадағы іс-шаралары қарастырылған.

Түйін сөздер: кәсіпкерлік, инновация, инновациялық кәсіпкерлік, мемлекеттік бағдарлама, кәсіпкерлікті ынталандыру, индустриялық-инновациялық даму.

АНАЛИЗ МЕРОПРИЯТИЙ ПО СТИМУЛИРОВАНИЮ И ПОДДЕРЖКЕ ИННОВАЦИОННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ

Турманова К. Б.,

Старший преподаватель кафедры «Экономика и бизнес»,
Академия Кайнар

Аннотация. Глобальная экономическая конкуренция в современной мировой экономике набирает обороты, что ставит перед Казахстаном свою экономику в "цифровую эпоху" ставит задачу подготовки. С учетом этого индустриально - развитие основные направления государственной политики в долгосрочной перспективе остается одним из приоритетов. В данной статье рассмотрены мероприятия государственной программы по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2020-2025 годы с целью обеспечения устойчивого и сбалансированного роста экономики через диверсификацию и повышение ее конкурентоспособности.

Ключевые слова: предпринимательство, инновации, инновационное предпринимательство, государственная программа, стимулирование предпринимательства, индустриально-инновационное развитие.

ANALYSIS OF MEASURES TO STIMULATE AND SUPPORT INNOVATIVE ENTREPRENEURSHIP IN KAZAKHSTAN

Turmanova K. B.,

Senior Lecturer of the Department of Economics and Business,
Kainar Academy

Summary. Global economic competition in the modern world economy is gaining momentum, which sets Kazakhstan's economy in the "digital era" the task of preparation. With this in mind, the industrial development of the main directions of state policy in the long term remains one of the priorities. This article discusses the activities of the state program for accelerated industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025 in order to ensure sustainable and balanced economic growth through diversification and increasing its competitiveness.

Keywords: entrepreneurship, innovation, innovative entrepreneurship, state program, stimulation of entrepreneurship, industrial and innovative development.

Экономиканың бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттыру және Қазақстанның әлемдік көшбасшылар қатарына кіруі отандық кәсіпорындардың инновациялық дамуының тиімділігімен айқындалады. Инновациялық кәсіпкерлікті дамытуды ынталандыру және қолдау мәселелері дағдарыстан кейінгі қалпына келтіру және мемлекет таңдаған әлемнің

жетекші елдерінің қатарына кірудің стратегиялық бағыты кезеңінде ерекше өзектілікке ие болады.

Дағдарыстан кейінгі елді қалпына келтіру кезеңінде азаматтардың кәсіпкерлік белсенділігін ынталандыруға ерекше көңіл бөлінеді: ол шағын және орта бизнеске көмек. Өйткені, бұл үнемі өзгеріп отыратын нарықтық жағдайларға тез жауап беретін, инновациялық шешімдерді тез игеруге және енгізуге қабілетті шағын компаниялар.

Қазақстанда Ұлттық инновациялық жүйені тиімді құру үшін инновацияларды дамытудың бас желісі жұмыс істейді, оның шеңберінде қазақстандық инноваторларға сапалы қолдау көрсетіледі.

Өртараптандыру және оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру арқылы экономиканың орнықты және теңгерімді өсуін қамтамасыз ету мақсатында Қазақстан Республикасын үдемелі индустриялық-инновациялық дамыту жөніндегі 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама (ҮИИД МБ) қабылданды. Сарапшылар атап өткендей, үдемелі индустриялық-инновациялық даму жөніндегі мемлекеттік бағдарлама Қазақстандағы ғылыми-технологиялық серпіліс үшін жағдай жасайды [1].

Бағдарламаны іске асырудың негізгі бағыттары:

1) индустриялық кәсіпкерліктің әлеуетін арттыру арқылы индустрияландыруды тереңдету;

2) ішкі және сыртқы нарықтарда сұранысқа ие өңделген тауарлардың өндіріс көлемін ұлғайту және номенклатурасын кеңейту;

3) базалық өндірістерді дамытуды ынталандыру және стратегиялық жобаларды іске асыру арқылы өнеркәсіптік қуаттарды ұлғайту;

4) өңдеуші өнеркәсіп салаларын технологиялық дамыту және цифрландыру.

Негізгі бағыттардан көріп отырғанымыздай, бағдарламада мемлекеттің қолдауы мен ынталандыруы кезінде басты назар аударылатын экономиканың басым салалары айқындалған. Айта кету керек, бағдарлама аясында барлық басым салалар бойынша жүйелі шаралар мен қолдау құралдарын қамтитын салалық бағдарламалар әзірленді.

Бағдарламада жазылған бастамаларды тиімді іске асыруды қамтамасыз ету үшін қолданыстағы заңнамалық және басқа да нормативтік құқықтық актілердің, оның ішінде мемлекеттік ынталандыру шараларын көрсету мәселелерін қозғайтын ішкі нормативтік құжаттардың жүйесі қайта қаралады. Көрсетілген құжаттарды жетілдірудің негізгі бағыттары мыналар болады:

1) экономикалық қызмет түрлерінің тізбелерін Бағдарламаға сүйене отырып, қатаң сәйкес келтіру (өңдеуші өнеркәсіп және аралас көрсетілетін қызметтер секторы);

2) Бағдарламада көрсетілген экономикалық қызмет түрлерінде, оның ішінде экономиканың басқа салаларымен салыстырғанда неғұрлым жеңілдікті қаржыландыру тетіктеріне қол жеткізу арқылы кәсіпорындар үшін неғұрлым тартымды жағдайлар жасау;

3) орташа және жоғары технологиялы тауарларды (жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді) өндіретін және экспорттайтын кәсіпорындарды ынталандыру арқылы кәсіпорындардың экспортқа бағдарланған даму моделіне көшуі;

4) жұмыс істеп тұрған кәсіпорындарда, бірінші кезекте экспорттаушыларда инновациялар мен құзыреттерді дамытуға бағытталған мемлекеттік ынталандыру шараларын кеңейту (бизнес-процестерді, ноу-хауды, технологияны білу);

5) Бағдарламада жазылған міндеттерді шешуге және күтілетін нәтижелерге қол жеткізуге бағытталған мемлекеттік ынталандыру шараларының орнына кәсіпорындардың ілеспе міндеттемелерді қабылдауы және орындауы жөніндегі талаптарды енгізу

Қазақстан Республикасында инновациялық кәсіпкерлікті ынталандыру нәтижелерін сипаттайтын көрсеткіштерді қарастырыңыз.

Ресми статистиканың деректері бойынша Қазақстан Республикасының инновациялық қызметінің көрсеткіштері индустриялық-инновациялық даму бағдарламалары іске асырыла бастағаннан бері оң серпін көрсетуде.

Өңдеуші өнеркәсіп кәсіпорындарының инновациялық белсенділігі 2010 жылдан бастап 2018 жылға дейін 3 есе, 4,6 %-дан 15,8 %-ға дейін артты. 2018 жылдың қорытындысы бойынша өңдеуші өнеркәсіптегі технологиялық инновацияларға арналған шығындар 610,8 млрд. теңгені құрады (2014 жылы 202,9 млрд. теңге).

Өңдеуші өнеркәсіпте өндірілген инновациялық өнім көлемі 2018 жылы 2010 жылмен салыстырғанда 7,5 есеге артып, 930,1 млрд теңгеге жетті. Инновациялық өнімнің экспорты 2015 жылы 31 427,8 млн. теңгеден 2018 жылы 161 671,9 млн. теңгеге дейін 5 еседен астамға артты. Өсудің осындай жоғары көрсеткішіне қарамастан, жалпы ішкі өнімдегі инновациялық өнімнің үлесі өте төмен деңгейде – 1,6 %.

Елімізде инновацияға, инновациялық өнім шығаруда шығындар көлемінің өсуі байқалып отырғанына қарамастан, Қазақстан технологиялық тұрғыдан дамыған елдерден әлі де артта қалып отыр. Айталық, 2018 жылдың қорытындысы бойынша технологиялық инновацияларды жүзеге асырған ұйымдардың үлес салмағы Ұлыбританиядағы, Франциядағы және Германиядағы тиісінше 34 %-ға, 36,7 %-ға және 55 %-ға қарағанда 6,6 %-ға тең. Бұл ретте, Дүниежүзілік экономикалық форумның жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексінің көрсеткішіне сәйкес "инновациялық әлеует" факторы бойынша 2018 жылы Қазақстан 87-орынға ие болды, Жаһандық инновациялар индексі рейтингінің деректері бойынша Қазақстан 74-орынды иеленеді (Ресей– 46, Украина–44).

Қазақстанда ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға шығындар көрсеткіші жалпы ішкі өнімнің 0,12 %-ын құрайды, ал Еуропалық одақ елдерінде ол 2 %-ға тең, жекелеген елдерде 3-4 %-ға дейін жетеді (мысалы, Израиль – 4,5 %, Швеция – 3,3 %), ең төменгі көрсеткіш – Латвияда 0,5%. Қазақстанның жекелеген ірі компаниялары жүргізген технологиялық жаңғырту, сондай-ақ қолданылып отырған мемлекеттік саясат шаралары еңбек өнімділігінің өсуін 2010 жылғы 4367,0 мың теңгеден 2018 жылы 11849,0 мың теңгеге дейін ұлғайтуға мүмкіндік берді. Өңдеуші өнеркәсіптегі еңбек өнімділігінің өсуіне жұмыспен қамту көрсеткішінің төмен үлесі әсер етті, сала шығарылымының өсу қарқынымен салыстырған кезде ол тұтастай экономика және бүкіл өнеркәсіп бойынша ұқсас көрсеткіштермен салыстырғанда еңбек өнімділігінің озық өсуіне ықпал етті, егер талданып отырған кезеңде барлық экономика бойынша және өнеркәсіпте жеке еңбек өнімділігі тиісінше 33,5 % және 10,9 %-ға өскен болса, ал өңдеуші өнеркәсіпте көрсеткіштің өсуі 34,8 % белгісінде қалыптасты.

Алайда, талданып отырған кезеңде орын алған девальвациялық процестер басқа елдердің долларлық баламадағы ұқсас көрсеткіштерімен салыстырған кезде Қазақстан экономикасындағы еңбек өнімділігінің өсу көрінісін төмендетті. 2014 – 2016 жылдары теңгенің күрт құнсыздануы нәтижесінде Қазақстанның өңдеуші өнеркәсібіндегі еңбек өнімділігінің өсуі 2018 жылы 35,3 мың АҚШ долларын құрады (салыстыру үшін: 2013 жылы – 45,9 мың АҚШ доллары). Бұдан басқа, халықаралық сарапшылардың бағалауына сәйкес еңбек өнімділігі өсімінің төмен қарқынының себептерінің бірі, оның ішінде тиімсіз [3].

Алдыңғы қатарлы арнайы экономикалық аймақтарды дамыту тәжірибесі аймақтағы жобалардың сындарлы бөлігі қажетті инфрақұрылым құрылысы аяқталғаннан кейін 6 – 8 жылдан кейін толтырылатынын көрсетеді. 2013 жылы жүргізілген талдау шеңберінде Қазақстан Республикасында арнайы экономикалық аймақтарды одан әрі дамыту, ілгерілету және басқару үшін отандық арнайы экономикалық аймақтардың даму қарқынының төмендігін

және қызметінің әлсіз тиімділігін сипаттайтын мынадай себептерді жою (жетілдіру) қажет екендігі анықталды:

арнайы экономикалық аймақтардың біркелкі институционалдық дамымауы;

арнайы экономикалық аймақтарда кластерлік салалық даму саясатының айқын пайымының болмауы;

инфрақұрылым объектілерінің құрылысын қаржыландырудың жеткіліксіздігі және уақтылы аяқталмауы;

арнайы экономикалық аймақтардың қызметін реттейтін заңнамада арнайы экономикалық аймақтардың жұмыс істеуі, сондай-ақ арнайы экономикалық аймақтардың аумағында жеңілдікті салық салу бөлігінде олқылықтар мен коллизиялардың болуы [5].

Аталған проблемаларды шешу үшін, сондай-ақ арнайы экономикалық және индустриялық аймақтарды одан әрі дамыту, тікелей инвестицияларды тарту және экспортты ілгерілету мақсатында 2014 жылдан бастап 2019 жыл аралығындағы кезеңде заңнаманы жетілдіру бойынша үлкен жұмыс жүргізілді, оның ішінде 2019 жылғы 3 сәуірде "Арнайы экономикалық және индустриялық аймақтар туралы" Қазақстан Республикасының жаңа Заңына қол қойылды, онда мемлекеттік шараларды алу рәсімін оңайлату, Қазақстан Республикасының салық заңнамасына сәйкес салықтық жеңілдіктер беру және басқалары көзделген [4].

Жаңа Заң арнайы экономикалық және индустриялық аймақтардың жұмыс істеуінің негізгі проблемаларын шешуге, атап айтқанда, олардың толтырылуына, оның ішінде қандай да бір арнайы экономикалық аймақ қызметінің басым түрлеріне жататын жобалармен, қосылған құны жоғары өнім шығару жөніндегі жобалармен толтырылуына; жер учаскелерін бөлу және инфрақұрылымдық құрылыстар салу мерзімін ұзартумен; шетелдік инвесторларды аймақтарға тартумен; арнайы экономикалық және индустриялық аймақтар менеджментінің нашар болуымен байланысты проблемаларды жоюға бағытталған.

Қабылданып жатқан шараларға және қол жеткізілген нәтижелерге қарамастан, арнайы экономикалық және индустриялық аймақтарды дамыту әлеуеті толық ашылмаған, бұл оларды одан әрі дамыту үшін перспективалар ашады.

Сонымен қатар, ағымдағы мынадай өзекті проблемаларды атап өту қажет: бірқатар арнайы экономикалық және индустриялық аймақтардың инфрақұрылымы іс жүзінде аяқталған жоқ;

арнайы экономикалық және индустриялық аймақтардың базалық инфрақұрылымын салу кезінде мемлекеттік-жекешелік әріптестік тетігі, сондай-ақ жеке капиталдың әлеуеті іс жүзінде пайдаланылмайды;

шағын өндірістерді орналастыру мүмкіндігі жоқ (шағын өндірістер үшін де, өз зауыттарын салуды талап етпейтін қызмет түрлері үшін де дайын өндірістік үй-жайлар жоқ, мысалы, IT);

барлық индикаторлар қолданылу мерзімінің соңына дейін белгіленген, алайда арнайы экономикалық және индустриялық аймақтарды дамытудың үш жылдық кезеңге арналған қысқа мерзімді стратегиялары жоқ.

Арнайы экономикалық және индустриялық аймақтарды одан әрі дамыту мақсатында:

арнайы экономикалық және индустриялық аймақтар инфрақұрылымының құрылысын аяқтау;

инфрақұрылым объектілерін техникалық жарамды күйде ұстау үшін оларды басқарушы компаниялардың басқаруына беру;

тиімділіктің төмен болуының нақты себептерін айқындай отырып, жұмыс істеп тұрған әрбір арнайы экономикалық және индустриялық аймақ үшін

ревизия жүргізіп, тиімділігін бағалау және инфрақұрылымдық, кадрлық және экспорттық әлеуетті іске асыру жөнінде нақты ұсыныстар әзірлеу;

мемлекеттік-жекешелік әріптестік тетігі шеңберінде, базалық инфрақұрылым салуға да, дайын өндірістік үй-жайлар салуға да жеке капиталды тарту жөніндегі жұмысты күшейту;

әрбір арнайы экономикалық және индустриялық аймақтың үш жылдық кезеңге арналған даму стратегиясын әзірлеу және бекіту; республикалық бюджеттен қаржыландырылатын жаңа арнайы экономикалық аймақтар құруға мораторий енгізу [2].

Инновациялық кәсіпкерлікті ынталандыру жөніндегі шараларды талдау кезінде негізгі мәселелердің бірі мемлекеттің кәсіпкерлік субъектілерінің жұмыс істеуінің анық және нақты Нормативтік-құқықтық базасын қамтамасыз етуі болып табылады. Бұған әлемнің 20 елінен 200-ден астам әлеуетті және Республикада жұмыс істейтін инвесторлардың пікірін зерделеу негізінде Қазақстанның инвестициялық тартымдылығын зерттеу деректері де дәлел бола алады. Зерттеуді "Ernst & Young" компаниясы жүргізді. Осылайша, зерттеуге сәйкес, респонденттердің 53%-ы нормативтік-құқықтық базаның ашықтығы мен тұрақтылығы жеткіліксіз деп санайды [6]. Респонденттер келесі себептерді атайды:

Жаңа заңдар мен ережелерді қабылдау кезінде болашақ салдарларды мұқият бағалау жеткіліксіз.

Заңдардағы тұжырымдардың анық еместігі және заңнаманы қолданудың сәйкессіздігі.

Сот жүйесінің тәуелсіздігіне кепілдік берілуге тиіс.

Кейбір бақылаушы органдар тарапынан іскерлік тәсілдің болмауы.

Шарт талаптарының орындалуын қамтамасыз ету және инвесторлардың құқықтарына қатысты әділдік қағидаттарын сақтау.

Шамадан тыс реттеу.

Форманың мазмұннан басым болуы.

Зерттеудің кейбір қатысушыларының пікірінше, сыбайлас жемқорлық маңызды мәселе болып қала береді.

Нормативтік-құқықтық базаны жетілдіру жөніндегі іс-шаралар тұрғысында Палата депутаттары ҚР Парламенті Сенатының жалпы отырысы барысында "Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне индустриялық-инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" Заңды бірінші оқылымда мақұлдағанын атап өткен жөн.

Заңның негізгі мақсаты Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерін "индустриялық-инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау туралы" Қазақстан Республикасы Заңының жобасына сәйкес келтіру болып табылады.

Заң индустриялық-инновациялық қызметті мемлекеттік қолдауды іске асыруды толыққанды, сапалы және уақтылы реттеуді қамтамасыз ету үшін қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған және ҚР кодекстеріне: Жер, Салық, "Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы", "Акционерлік қоғамдар туралы", "Сауда қызметін реттеу туралы", "Концессиялар туралы", "Мемлекеттік сатып алу туралы", "Ұлттық әл-ауқат қоры туралы", "Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы" заңдарға өзгерістер мен толықтырулар енгізуді көздейді [2].

Қазақстанда инновациялық кәсіпкерлікті ынталандыру және қолдау жөніндегі іс-шаралардың қаралған аспектілерін қорытындылай келе, Қазақстанның таңдалған стратегиялық ұстанымдары шеңберінде экономиканы дағдарыстан сауықтырудың ағымдағы кезеңінде мемлекет кәсіпкерлік субъектілерін жан-жақты қолдау және ынталандыру жөніндегі шараларды әзірлеу және іске асыру бойынша белсенді саясат жүргізіп жатқанын қорытындылауға болады. Елдің үдемелі индустриялық-инновациялық дамуына таңдап алынған бағыт тұрғысында экономиканың түрлі салаларын қолдауға

бағытталған түрлі салалық бағдарламалар жұмыс істейді, бәсекеге қабілетті мемлекет құру жүйесінің экономикалық және құқықтық құрамдасын сауықтыру және ынталандыру жөнінде шаралар қабылдануда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасын үдемелі индустриялық-инновациялық дамыту жөніндегі 2020 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама
2. Ақпараттық порталдың ресми сайты - zakon.kz
3. Қазақстан Республикасы Статистика агенттігінің ресми сайты-stat.kz
4. Қазақстан Республикасында инновацияларды дамыту және технологиялық жаңғыртуға жәрдемдесу жөніндегі 2010-2014 жылдарға арналған бағдарлама
5. Қазақстан Республикасы Индустрия және жаңа технологиялар министрлігінің ресми сайты-mint.gov.kz
6. "Ernst & Young" компаниясының ресми сайтында жарияланған "Қазақстанның инвестициялық тартымдылығы" зерттеу материалдары - ey.com/kazakhstan

References:

1. State program for accelerated industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025
2. Official website of the information portal - zakon.kz
3. Official registration of the agency of the Republic of Kazakhstan for Statistics сайты-stat.kz
4. Program for the development of innovations and promotion of technological modernization in the Republic of Kazakhstan for 2010-2014
5. Official status of the Ministry of Industry and new technologies of the Republic of Kazakhstan сайты-mint.gov.kz
6. Materials of the research "investment attractiveness of Kazakhstan", published on the official website of the company" Ernst & Young " - ey.com/kazakhstan

